

Hoffmann István

Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről

1. A magyar nyelv írott forrásokkal dokumentálható legkorábbi időszakáról, a korai ómagyar korról becses információkat nyújtanak a nyelvtörténetírás számára a szórványnyelvmelékek. E PAIS DEZSŐ által alkotott terminussal (1928) összefoglalóan megjelölt nyelvmelékfajta egyes darabjai csupán formai tekintetben mutatnak hasonlóságot: idegen — az esetek óriási többségében latin — nyelvű szövegben elszórtan fordulnak elő bennük magyar szavak, többnyire hely- és személynévek. A magyar nyelv szórványelmei korabeli rendeltetésükre, szerepükre nézve azonban nagyon sokfélék, s ebből adódóan történeti — és bennünket különösen érintően: nyelvtörténeti — forrásértékük is különböző.

A nyelvtörténetírás szempontjait figyelembe vevő nyelvmelék-csoportosítások első renden külföldi és hazai szórványelmekeket különítenek el (vö. például SZABÓ D. 1959, BENKŐ 1967). A külföldi szórványok nagy értékét elsősorban korai megjelenésük adja, nyelvészeti interpretációjuk azonban jóval több problémát vet föl, mint a szintén nem könnyen értékelhető hazai források elemzése, így a nyelvtörténeti hasznosításuk is a Kárpát-medencében írott dokumentumokénál jóval közvetettebb, áttételesebb lehet csupán.

A hazai szórványelmekek legnagyobb része oklevél. E jogi iratok jellegüket, funkciójukat tekintve ugyancsak nagyon sokfélék lehetnek (ehhez lásd SZENTPÉTERY 1930). A leggazdagabb és legjobban hasznosítható nyelvi anyagot ezek közül talán azok tartalmazzák, amelyekben határleírások találhatók. Határleírást egy-egy oklevél többféle jogi aktushoz kapcsolódóan adhat: alapítólevelek, adománylevelek, az adományozást megerősítő iratok, birtokösszeírások, tanúvallomások, végrendeletek, határjáró levelek stb. egyaránt magukban foglalhatnak ilyen részleteket.

A határleírások az országosan vagy legalább egy-egy nagyobb körzetben, tájegységen ismert helynevek mellett számos olyan további nevet, helymegjelölést tartalmaznak, amelyek gyaníthatóan jobbára helyi, azaz az adott helységen belüli vagy legfeljebb néhány környező településre kiterjedő használatúak lehetnek. E mikrotoponimák többsége etimológiailag áttetsző név, így bennük számos közszei elemet azonosítani tudunk. E helynévfajtából a nyelvterület sok részéről jócskán rendelkezünk szerkezeti tekintetben is egymással sok hasonlóságot mutató s ezért jó összevetési lehetőségeket is kínáló névadatokkal, amelyek első sorban éppen e jellegzetességeik miatt a nyelvtörténeti vizsgálatoknak különle-

gesen értékes forrásanyagát jelentik. Ilyen irányú hasznosításukat leginkább az nehezíti meg, hogy sokszor pontosabban nehezen lokalizálhatók, s az azonosítás nehézségei olykor a nyelvi interpretációjuk elé is komoly akadályokat gördítenek.

Az oklevelek határleírásai nemcsak abban mutatnak eltérést, hogy különböző rendeltetésű diplomákban jelennek meg, hanem a keletkezésük korát illetően is nagyok köztük a különbségek. Értékelésükben nyilvánvalóan figyelembe kell venni, hogy a XI. század elején induló oklevelezési gyakorlatban számos módosulás következett be az Árpád-kor időszakában éppúgy, mint a későbbiekben. De eltérő gyakorlatot folytattak az egyes oklevél-kiállító helyek is, sőt maguknak a notáriusoknak az oklevél-szövegező módszerei, eljárásai is mutatnak egyéni sajátosságokat. Ez azt jelenti, hogy az oklevelek szórványainak nyelvi-filológiai feldolgozása során elsősorban az adott dokumentum egészét kell mint vonatkozási rendszert figyelembe vennünk. Jelentősebb okleveleink nyelvészeti elemzése a korábbiakban is éppen e gondolat szellemében valósult meg.¹

A különböző oklevelek megítélésének egyedi problematikája ellenére a szórványoknak és köztük a határleírásokban előforduló helyneveknek mégis vannak olyan közös ügyeik is, amelyek áttekintése többek között azzal a haszonnal járhat, hogy az általános jegyek, jellegzetességek ismeretében egyes konkrét esetekben is nagyobb bizonyossággal tudunk állást foglalni egy-egy vitás, többféleképpen is megítélhető kérdésben. Sőt az oklevelek problematikája más szórványemlékfajtáknak, például a gesztáknak a sajátosságaival is érintkezik, ezért az összevetést e téren a mutatkozó számos különbség ellenére sem kerülhetjük el. Ebben az összefüggésben főleg BENKŐ LORÁND eredményeire támaszkodhatunk, aki Anonymus gesztájának jó néhány ide vonható kérdésével foglalkozott az elmúlt időszakban.²

A fentiek értelmében a továbbiakban alapvetően két nagyobb kérdéskörben felmerülő problémákra keresek válaszokat. Először azt próbálom megvizsgálni, hogy mivel magyarázható egyes magyar hely- és személyneveknek és más szavaknak, szószerkezeteknek az idegen nyelvű szövegbe való bekerülése. A második problémakör az elsőre adott válaszból fakad: miféle nyelviséget képviselnek, kinek vagy kiknek a nyelvhasználatát tükrözik ezek a szórványok? E kérdések megítélésében részben azokat az ismereteket használhatjuk föl, amelyek a szóban forgó korról a történettudomány, a művelődéstörténet és a nyelvtudomány általános kutatásai révén a rendelkezésünkre állnak. Támaszkodhatunk azonban

¹ Ezek bemutatása itt nem lehet célo, azt azonban megemlítem, hogy közülük a legkiválóbb, BÁRCZI GÉZÁNAK "A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék" (Bp., 1951) című munkája szakmai színvonalát tekintve nehezen megközelíthető és pláne felülmúlható mintát állított a kutatók elé.

² Főleg két alábbi kötetének tanulmányai szolgálták viszonyítási alapul: "Név és történelem" (Bp., 1998), valamint "Beszélnek a múlt nevei" (Bp., 2003).

arra az ismeretanyagra is, amely magukból a kérdéses nyelvemlékekből nyerhető, mégpedig elsősorban a szórványok nyelvi alkatának és szövegbeli helyzetének a részletes vizsgálatával. Mivel e tanulmánynak éppen ez az elemzés a fő tárgya, érthető, hogy legtöbb megválaszolandó további rész kérdést e témakörrel kapcsolatban kívánok fölvetni.

2. Az oklevelekben szereplő magyar helynevek felbukkanását többféleképpen magyarázták. A régi írásbeliség kutatói közül sokan még a XX. század első felében is hangoztatták azt a felfogást, amely szerint a magyar szórványok az oklevélírók hiányos latin nyelvi tudása miatt kerültek be az oklevelek szövegébe. PAIS DEZSŐ mint jellemző véleményt idézte Pintér Jenő híres irodalomtörténeti kézikönyvének ilyen értelmű megállapításait, és a bírálaton túlmenően leszögezte azt is, hogy az oklevelek fogalmazói “a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozták azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). PAIS szerint tehát a magyar elemek a kibocsátók tudatos törekvésének az eredményeképpen kerültek be az oklevelekbe, s így véleménye egyben azoknak a megközelítéseknek a cáfolatát is adja, amelyek a helynevek lefordíthatatlanságával magyarázták a magyar nyelvi elemek meglétét. Ez utóbbi érvt azonban az oklevelek névanyagának jó része is eleve érvénytelenné teszi, hiszen a helynevek jelentős hányadában olyan közszavak állnak, amelyek az adott korban nyilvánvalóan felismerhetők voltak, és amelyek latinra fordítása bizonyára nem jelentett volna túl nagy próbatételt az oklevélírók számára.

A mai történettudomány és a nyelvtörténetírás az oklevelek funkciójával hozza összefüggésbe a magyar szórványokat. Az oklevél mint jogi dokumentum birtokjogot igazol és biztosít, s e jogbiztosító szerep ad magyarázatot a nevek magyar nyelvű feltüntetésére is. GYÖRFFY GYÖRGY szerint “A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Minél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak.” (1970: 200). E jogbiztosításnak fontos eleme a helynevek azonosító ereje, ami azt jelenti, hogy a tulajdonnév olyan meghatározott nyelvi forma, amely egy adott környezetben többnyire egy és csakis egy helyet jelöl meg. Ha ez a nyelvi forma a valós használattól eltérő módon jelenne meg az oklevélben, akkor a névnek éppen ez az azonosító funkciója veszne el. Ha például egy *Fekete-patak*-féle nevet az oklevél nyelvére, latinra fordítva jegyeznének le, akkor az így létrejött alakulat az általános nyelvtudás alapján visszafordíthatatlan lenne, mert a ’kisebb folyóvíz’ jelentésű *patak* névrészt latinul éppúgy több lexémával is vissza lehetne adni, mint ahogyan például egy latin *Nigra aqua* második névrészének is legalább tucatnyi szó felelt meg a kor magyar nyelvében.

A jogbiztosító szerep az oklevelek magyar nyelvű helynévhasználatának alapvető, végső okaként tehát valóban elfogadható magyarázatnak tűnik, s ennek

megfelelően a mai tudományosságban általános felfogásnak is számít. Rá kell ugyanakkor arra is mutatni, hogy egyedüli motívumként nem indokolja meg minden szórványhelyzetben előforduló nyelvi elemnek a vulgáris nyelven való szereplését. Nyilvánvaló például, hogy az oklevelek határleírásaiban számos olyan közszó és közszóí szerkezet is szerepel (például viszonylag nagy számban fanevek), amelyek nem rendelkeznek a tulajdonnévi azonosítás képességével. Ezeknek a szövegbe kerülése nem magyarázható tehát a jobbiztosító szereppel. Ehhez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a krónikairódalom egyik fontos funkciója a régiségben ugyan bizonyos értelemben éppúgy az érdekérvényesítés volt, mint ahogy az oklevelezés is (ehhez lásd BENKŐ 2003: 38–9), ám ez a geszták magyar nyelvű helynévhasználatát csak részben, közvetlenül viszonylag kevés nevet érintően indokolhatja. E példák is azt mutatják, hogy a latin szövegek magyar nyelvű (hely)névhasználatát mögött többértű, összetett okok állhattak.

A vulgáris szavaknak a latin nyelvű szövegekbe való beleszövése természetesen nem csupán a magyarországi írásbeliség sajátossága volt, hanem csaknem az egész korabeli Európa írásosságát s benne az oklevelezés gyakorlatát is széleskörűen jellemezte.³ Az európai minták közül különösen a német (SZENTPÉTERY 1930: 36–44), majd a francia (i. m. 64–5 és PERÉNYI 1938) és a pápai oklevélkiadás (SOLYMOSSI 1997) volt hatással a hazai oklevelezésre. Ezt az írásszokást, oklevél-szerkesztési eljárást a hozzánk érkező külföldi írástudók és a képzettségüket külhonban megszerző vagy kiegészítő magyar anyanyelvű klerikusok is elsajátíthatták és képviselheték, munkájuk során megvalósíthatták és terjeszthették. Az európai minta követése azonban e téren sem volt egyszerű, mondhatni mechanikusan elvégezhető feladat, hiszen — mint ahogyan erre PAIS DEZSŐ a francia oklevelek kapcsán rámutatott (1955: 7) — az indoeurópai nyelvektől való nyelvtipológiai eltérések jóval több problémát okozhattak a magyar elemek latin szövegbe iktatásával kapcsolatban, mint a német vagy pláne a francia oklevelek vulgáris szavai esetében.

Az oklevélszórványok háttéréül BALÁZS JÁNOS is felvillantja ugyan az európai gyakorlatot, ám az oklevelek kétnyelvűségének a létrejöttében nagyobb figyelmet fordít a nyelvészociológiai tényezőkre (1989: 102–4). A magyar nyelvű elemeknek a latin szövegbe való bekerülése szempontjából meghatározónak tartja azt a helyzetet, amelynek során a birtoktestek határainak a kijelölésekor az oklevélírók a helyrajzi viszonyokat rögzítették. Leszögezi, hogy nótáriusainknak — akár magyar anyanyelvűek voltak, akár nem — bár az oklevelek szövegét latinul kellett megfogalmazniuk, de “a törvénykezési eljárás és általában a hivatali ténykedés során latinul nem tudó magyar vagy más Duna-táji vulgáris nyelvű

³ A magyarországi írásbeliség megszületését és ennek európai háttérét nyelvi szempontból is tüzetesen tárgyaló áttekintő munkák közül különösen az alábbiak érdemelnek említést: MEZEY 1979, BALÁZS J. 1980, BENKŐ 1980, TARNAI 1984.

laikusokkal is szükségképpen érintkezniük kellett, s ezek nyelvének bizonyos fokú ismeretét ezek az írástudók semmiképpen sem nélkülözhatték” (i. m. 102). BALÁZS elképzelhetőnek tartja, hogy a nem magyar anyanyelvűek mellett esetleg tolmácsok is működtek, a magyar szövegezőknek azonban előnyösebb volt a helyzetük, hiszen — mint például a Tihanyi alapítólevél írójának is — “a határjárás adatainak rögzítésekor nem kellett tolmács, s így a birtokhatárokat magyarul megnevező szintaktikai szerkezeteket már közvetlenül egyeztethette a megfelelő latin fordulatokkal, s szőhette bele az oklevél latin szövegébe” (i. m. 103).

Az oklevelek keletkezési körülményei és megírásuknak a követelményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremthettek a nótáriusok számára, amelyben nyelvi tudatuk állandóan két vagy adott esetben több nyelv között mozgott és közvetített. Ez óhatatlanul azt eredményezhette, hogy az oklevél szövegezése során nemcsak azokat a neveket írták le magyarul, amelyeknek a vulgáris nyelvű használatát az oklevél rendeltetése megkövetelte, hanem más vulgáris formák is beszüremkedhettek a szövegbe. Más oldalról viszont az is előfordulhatott, hogy magyar neveket áttetsző etimológiai jellegük alapján latin nyelven adtak vissza a szövegben, sőt e két megoldás keveredhetett is egymással. Az oklevelekben a tudatos nyelvi magatartás többségben lévő nyelvi példái mellett — amint ezt a később bemutatandó esetek igazolják — előfordulnak olyan jelenségek is, amelyek az oklevélíró nyelvi zavarát mutatják, azaz bizonyos értelemben megtévedt nyelvi használatra utalnak. BALÁZS JÁNOS ezek mögött írásban megfogalmazott előzmények nyomait is sejti, s az ilyen nyersfogalmazások hatását nemcsak a határjárások, hanem a bírósági jegyzőkönyvek, sőt a történeti munkák nyelvében is megjelenni látja. BALÁZS az efféle esetekben — utalva a nyelvi keveredés nagyfokúságára — “hibrid szövegek”-ről beszél. E kevertnyelvűségnek a bizonyos fokú esetlegességét is érzékelteti HARMATTA JÁNOS megfigyelésére hivatkozva, amely szerint például “a Tihanyi alapítólevél írója nemcsak olyan magyar szavakat iktatott a latin szövegbe, amelyeket le is fordíthatott volna e nyelvre, amilyenek *hadi út, kút, fő*, s amelyeket másutt valóban le is fordított (*ad magnam viam* ‘a nagy útra’, *ad caput* ‘a főre’ stb.), hanem egész magyar szószervezeteket is átvett, sőt néha szövegében latin és magyar szerkezeteket együtt használt” (i. m. 103).

Összegzésképpen megállapíthatjuk tehát, hogy az oklevelek — főleg pedig a bennük lévő határleírások — magyar nyelvű szórványelemeinek háttérében többféle tényező is meghúzódhat. Használatukat jórészt az oklevélírók tudatos törekvésének tekinthetjük, amely alapvetően két dologra épül. Egyrészt arra az európai oklevélírói gyakorlatra, amelyet a nótáriusok hazai és külföldi képzésük során elsajátíthattak, másrészt pedig az oklevél elsődleges jogbiztosító szerepére, amelynek fontos eszköze volt a vulgáris nyelvű helynévhasználat. Az oklevélírók tudatossága ezek mellett megmutatkozik a főképpen a névalakok lejegyzésében tetten érhető, később részletezendő egységesítő szándékban, mondhatni

normatörekvésben is. A magyar nyelvi anyag megjelenését a tudatosságon, szándékosságon kívül olykor azonban bizonyos fokú ösztönösség, véletlenszerűség is magyarázhatja. Ez elsősorban az oklevélírás háttérében lévő jogi eljárás nyelvi összetettségének szociolingvisztikai helyzetéből és ebből adódóan az oklevél-fogalmazó nyelvtudati bizonytalanságából fakadhat.

3. Az alább tárgyalandó második kérdéskörben arra keresem a választ, hogy miféle nyelvhasználatot tükröznek a szórványok, azaz kinek, kiknek a nyelvállapota, nyelvhasználata mutatkozik meg bennük, s ebből adódóan jellemezhető általuk. Az e témakörben képviselt különböző felfogások nyilvánvalóan szorosan kapcsolódnak az első kérdés csoportban megfogalmazott állásfoglalásokhoz. Kétféle választ szokás adni ugyanis e kérdésre: a szórványokban egyesek az oklevélíró nyelvhasználatát látják megjeleni, mások pedig a helynevek által jelölt területek nyelvjárásához kötik a magyarul lejegyzett nyelvi formákat. Az oklevelek jogbiztosító szerepének hangsúlyozásához magától értetődően az a felfogás kapcsolódik, amely szerint az oklevelek helyneveit az általuk jelölt vidéken használatos formában volt célszerű lejegyezni, mivel “a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (BÁRCZI 1947: 89). Azt, hogy a szórványok a helyi nyelvjárást tükrözik, az is bizonyítja, hogy a kérdéses információkat, adatokat kétségkívül helybeli személyek szolgáltatták (i. m. 88). Ilyen értelemben a határleírások helynevei a nyelvjárás-történeti kutatások legmegbízhatóbb forrásai közé számítanak. BÁRCZI szerint a helynevek nyelvjárás-történeti forrásértéke azonban nem egyforma: úgy látja, hogy “különösen fontosak az olyan dülőnevek, amelyeknek az élő nyelvvel való kapcsolata, közszoói eredete vagy jelentése a kortárs számára már felismerhetetlen” (i. m. 88–9). BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy az oklevélírók “lehetőleg híven igyekeztek visszaadni azt a k i e j t é s t, amelyen a kérdéses neveket azon a vidéken nevezték, ahol előfordultak” (1957: 38; a kiemelés tőlem: H. I.). Ezt ugyan általános értelemben elfogadható megállapításnak tarthatjuk, de a székesfehérvári keresztetek javainak 1193. évi megerősítő leveléből hozott példák egy része legalább olyan joggal tartható helyesírási változatnak, mint a valós kiejtést tükröző fonetikai különbségek kifejezőjének: *humerou ~ aldo cut*. A szórványok nyelvjárás-történeti forrásértékének ilyen egyöntetű megítélése mellett kivételesnek számít BÁRCZI GÉZÁnak a Tihanyi alapítólevélről írott monográfiájában olvasható óvatos, kételkedő megfogalmazása, amely arra figyelmeztet, hogy “még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor nagyon jogos a kételkedés, vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6).

Úgy vélem, ha a szórványoknak a latin oklevélszövegekbe való bekerülését — a korábbiakban kifejtett gondolatmenetnek megfelelően — többféle tényező együttes hatásával magyarázzuk, akkor ennek alapján az egyes nyelvi elemek használati értékét is összetettebben kell értelmeznünk. A magyar elemek döntő

részét — a fenti érveket elfogadva — bizonyára valóban a helyi nyelvhasználatot kifejező formának tarthatjuk. Ám azokat a szavakat és szerkezeteket, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos nyelvi magatartását vagy akár a latin szövegést megzavaró hibáit tükrözik, nemigen lehet az adott határleírás területének nyelvjárásához kapcsolni, hanem ezeket sokkal inkább az oklevél fogalmazójának nyelvi lenyomataként értékelhetjük. Az is megválaszolendő kérdés azonban, hogy vajon szét lehet-e válogatni e rétegeket az egyes oklevelek szórványaiban. A továbbiakban erre teszek kísérletet a helyeket jelölő különböző kifejezések szóvegbeli előfordulás-típusainak elemzése révén.

A latin alapszövegnek és a benne szereplő magyar elemeknek az együttes vizsgálatát egyik utóbbi dolgozatában BENKŐ LORÁND szinte tipológiai részletességgel végezte el Anonymus gesztájára vonatkozóan. BENKŐ szerint e névtani szempontból fontos kérdésekkel, “amelyek persze nemcsak Anonymus gesztájában jönnek elő, hanem többé-kevésbé a magyar szórványemlékek mind-egyikében — ha legfőljebb nem is a P. mesternél tapasztalható mennyiségben és változatosságban —, a magyar névtani szakirodalomban tudtommal még nem foglalkozott senki a szükséges tüzetességgel” (1998: 86). Az oklevelek e szempontok szerinti szisztematikus átvizsgálását éppoly rendszerességgel kellene persze elvégezni, ahogyan azt BENKŐ az itt idézett és még néhány további munkájában Anonymus szövegére vonatkozóan megtette. E tüzetes vizsgálódásnak egyelőre azonban útját állja az oklevél-irodalom viszonylagos gazdagsága. Jelenleg én magam is csupán arra vállalkozhatom, hogy eddigi tapasztalataim, megfigyeléseim, mondhatni szubjektív benyomásaim alapján bemutassak e körből néhány általam jellemzőnek vélt jelenséget.⁴

4. A magyar nyelvtörténet számára közvetlen forrásértéke nincs ugyan azoknak a neveknek, amelyek latinul szerepelnek az oklevelekben, ezek áttekintése azonban a magyar megfelelők szempontjából is tanulságos lehet, arról nem is szólva, hogy más területen, például a történettudomány számára az ilyen formák is teljes értékű adalékként szolgálnak. Az oklevelek helyneveire is természetesen érvényes azonban az a megállapítás, amelyet BENKŐ LORÁND Anonymusra vonatkozóan fogalmazott meg: “az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinósított formáiban is kereshető, sőt keresendő” (1996: 224).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint a latinul szereplő nevek száma “messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200), a probléma azonban mégsem jelentéktelen, különösen amiatt, hogy főleg a legkorábbi, leggyéresebb adatolású korban jelentkezik. GYÖRFFY nem szól arról, hogy az általa em-

⁴ A konkrét példák leginkább GYÖRFFY GYÖRGY, “Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (Gy.) 1. és 2. kötetéből valók, azaz Abaúj-Győr vármegyék helynévanyagából, valamint a FNESz.-ből, speciális típusok esetében pedig különböző monográfiákból, amelyekre a megfelelő helyen utalok.

lített arányt valamilyen számítás, esetleg becslés alapján állapította-e meg, vagy intuitív módon jutott erre az eredményre. Az ő megállapításával nem vethető ugyan egybe, mégis megemlítem — mivel más szempontból jellemzi a névadatok belső arányait —, hogy a “Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban több mint 320 latin nyelvű Kárpát-medencei névforma szerepel. KISS LAJOS az általa tárgyalt nevek első magyar nyelvű adatait mindig feltünteti, a latin változatokat pedig akkor, ha korábbiak ezeknél (vö. i. m. 7). E latin névformák között vannak a XVI. század utáni időkből valók is, az ómagyar koriak száma azonban csaknem eléri a háromezretet. Mindezt a FNESz.-ben található kb. 23 500 a Kárpát-medencéből való névadathoz kell viszonyítani, s ily módon megállapítható, hogy a KISS LAJOS által közölt, a történelmi Magyarországra vonatkozó adatok mintegy 1,3–1,4%-a latin nyelvű forma.

4.1. A magyarországi oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának talán az a leginkább szembetűnő sajátossága, hogy bizonyos névfajták jóval gyakrabban szerepelnek így, mint mások. Mivel a jelenség főleg a víznevek körében fordul elő, először az ide tartozó eseteket tekintem át. Az oklevelek főleg a nagyobb folyók nevét említik latinul: a *Duna* például szinte csakis latin néven, *Danubius*-ként szerepel. E sok száz előfordulással szemben csupán néhány olyan magyar említése van, amely jelzős formában nem magát a folyót, hanem annak valamely mellékágát jelöli meg. Köztük van a *Duna* első magyar *Ág-Duna* adata is: 1210: ad *Danubium* qui vulgo dicitur *Agduna* (Gy. 1: 611; vö. FNESz. *Duna*), továbbá a *Lassú-Duna*: 1192/1374/1425: ad locum, ubi *Losiuduna* derivatur a *Danubio* (Gy. 1: 236), valamint a *Holt-Duna*: [1322 u.]: *Hold duna* (Gy. 1: 710). Kissé bizonytalan a vulgáris nyelvi státusa a talán *Sztára-Duna*-ként rekonstruálható névnek: 1247: ad *veterem Danubium*, quod *Schtarduna* vulgariter nominatur (Gy. 1: 319). Ez utóbbi oklevélrészlet azt is mutatja, hogy — inkább mintegy értelmezve az eredetét tekintve mindenképpen szláv folyórésznevet — a jelzős összetételű név ugyanott latin fordításban is szerepel. Hasonló adat a fenti *Holt-Duná*-val minden valószínűség szerint azonos folyóágot jelölő latin forma: 1332: cum *mortuo Danubio* (Gy. 1: 723). A *Magnus* és *Parvus*, illetőleg *Minor* jelző áll a *Danubius* előtt több folyószakasz jelölőjeként (ezeket a HA. 1. és 2. kötetének mutatója alapján könnyen vissza lehet keresni, ezért itt nem sorolom fel őket), s bár ezeknek magyar adataik nincsenek, mégis joggal tehetjük fel, hogy mögöttük *Kis-* és *Nagy-Duna* névformák rejtőznek. Ha a jelzős nevet lefordították latinra, abban természetesen a *Danubius* forma szerepel főtagként, ám — mint azt az elsőként említett forrásrészletek mutatják — még magyar főtagú összetett nevek környezetében sem fordul elő a folyó önálló neve magyarul, hanem kizárólag latinul.

A *Duna Danubius*-ként való említése valójában nem is tekinthető a magyar név latinra fordításának — legalábbis nem olyan értelemben, ahogyan ezt a továbbiakban majd látni fogjuk —, hanem ez esetben inkább a latin névmegfelelő

használatáról van szó. Ezt az magyarázza, hogy a középkori latin nyelvű európai kultúrában az ókori hagyományok alapján e névformát alkalmazták kisebb-nagyobb eltérésekkel. BENKŐ LORÁND Anonymus helynévhasználatáról szólva megjegyzi, hogy az efféle neveknek “az »irodalmi« szintű formáit az a korbéli norma szerint latinositva lehetett, volt szokásos vagy éppen volt kötelező írni” (1995: 405–6). Ilyen latin nyelvű névhasználat más, Európa-szerte ismert Kárpát-medencei helyek nevének említése kapcsán is megfigyelhető a hazai oklevelezésben.

A latin névmegfelelők előfordulására talán az európai ismertségű folyónevek között van a legtöbb példa. Ezek egy része — jövevéynév voltak és végső soron óeurópai eredetük miatt — fonológiai szerkezeti hasonlóságot mutat: feltűnően sok köztük az *-a* és az *-s* végű név: *Tisza*, *Dráva*, *Száva*, *Rába* stb., valamint *Körös*, *Maros*, *Temes* stb. A középkori latinságban használt és a korabeli magyar alakjuk viszonylag közel esett egymáshoz, ami az oklevélbeli előfordulások elkülönítését is megnehezíti, például *Tycia*, *Thicia*, *Tiscia* — *Tyza*; *Draua*, *Drawa*; *Crisius* — *Crys*; *Morisius*, *Morusius* — *Morus*. Általános használati szabályként megállapítható, hogy a *Duna* említéseihöz hasonlóan e folyóneveknek is elsősorban a latin megfelelőjét alkalmazták az oklevelekben, ám ezek mellett jóval korábban megjelennek a magyar névformák, és — ha kezdetben viszonylag ritkán is — az ómagyar korban végig előfordulnak az oklevelekben. Ennek oka alighanem a latin és a magyar megfelelők hangalaki hasonlóságában keresendő.

A *Maros* és a *Körös* esetében a magyar és a latin variánsok váltakozását figyelte meg BENKŐ LORÁND Anonymus gesztájában is, ám e váltakozásban szabályosság is látható: a magyar nevek mellett mindig szerepel a *fluvius* földrajzi köznévi, a latin alakok azonban enélkül állnak (1995: 406–7, 2003: 76). E jelenség — amelynek tüzetesebb bemutatására még visszatérek —, ha nem is ilyen következetességgel, az oklevelezésben is megfigyelhető. E folyónevek közül egyes folyóágak és -szakaszok megjelöléseként a *Körös* névvel találkozhatunk a leggyakrabban jelzős szerkezetekben. A *Fehér-*, a *Fekete-*, a *Közép(ső)-*, a *Várad-* és a *Hármas-Körös* csakis latinul szerepel, beleértve a tulajdonnévi főtagot is. Magyar forma az *Ölvénd-Körös* (az előtag *Ölvénd*, a későbbi *Örvénd* település nevéből való): 1282: *Vluendkeres* (Gy. 1: 649), és ugyanebben az oklevélben, nyilván e magyar alak hatására — e csoportban kivételként — előfordul egyetlen nyelvileg kevert forma is: in *fluvium maior Keres* (uo.).

A latin névformák használatát nyilvánvalóan e nevek jelöltjeinek szélesebb körű európai ismertsége tette alapvetően lehetővé, sőt a latin oklevélszövegek korabeli szerkesztési szabályai bizonyára ezt kötelezően el is várták a nótáriusoktól. A latin formák alkalmazása ezen túlmenően egy további, a szövegszerkesztést érintő számottevő előnnyel is járt: a névalakok szabályszerű deklinálhatóságuk révén a latin mondatszerkezetbe könnyűszerrel beépíthetők voltak.

E szempontnak a fontosságát BENKŐ Anonymus kapcsán is hangsúlyozza, kiemelve, hogy “P. mester a nagy többségükben a latin alapszövegbe nyelvtanilag nehezen beilleszthető, a latin írásbeliségben latinos alakjukban nem vagy kevésbé ismert és használatos tulajdonnevekkel láthatóan sokat küszködik” (1995: 404), de hozzáteszi azt is, hogy “Ennek ellenére a nevek szövegbe építésének módját elsősorban nyelvi származásukból, valamint alaki struktúrájukból következő lehetőségeik figyelembevételével bizonyos szabályszerűségek szerint némi eljárásbeli csoportokat képezve igyekeznek kialakítani.” (404–5).

Az oklevelek szövegezőinek bizonyos magyar nevek esetében alkalmuk lett volna a latinizálásra: az *-a* és az *-s* végű (víz)nevek elvileg ehhez megfelelő anyagot szolgáltatottak. Mégis csak nagyon kevés példa akad arra, hogy *-a*-ra végződő neveket megfelelően deklinálva iktattak be a latin szövegbe. Ilyenkor a név mellől többnyire hiányzik a latin földrajzi köznévi megjelölés is, mint például a Bács megyei *Mosztonga*: 1256: in *Mastangam* (Gy. 1: 216), az erdélyi *Bodza*: 1358/1359: inter *Bozam* et *Prahom* (FNESz.) vagy a barsi *Zsitva* esetében: 1229: ad *fluuium Sythua* ... per *Sythuam* (Gy. 1: 476), de ritka esetként mindkét elem ragozva szerepel: +1075/+1124/+1217: in *aquam Sitouam* (Gy. 1: 443). Számos más *-a*-ra végződő név viszont soha nem fordul elő latinos ragozással: *Latorca*, *Tarca*, *Tapolca*, *Rakaca*, *Tepla*, *Topolnyica* stb. A latinosítás lehetősége a jelentős számú *-s* végű víznévnél is meglenne, ám latinul ragozott formát e körből nem ismerek, ami talán azzal magyarázható, hogy e nevek többsége a magyarban *-s* képzővel alakult: *Almás*, *Aranyos*, *Hodos*, *Kutas*, *Ostoros*, *Vajas* stb.⁵ BENKŐ az Anonymusnál szereplő *-s* képzős folyónevekről szintén azt állapította meg, hogy ezek “teljes következetességgel” magyar alapalakjukban szerepelnek, és mellettük mindig a *fluvius*, ritkábban a *rivulus* áll (2003: 76).

Az ilyen és más víznevekből jelzővel alakult másodlagos nevek — ahogyan ezt a korábbi típusok között is láthattuk — vegyes nyelvi formában is előfordulnak. Szabályosan ragozott latin nyelvű jelző és magyar főtag szerepel az alábbi adatokban: *Holt-Vajas*: 1301: *Mortua Voyos* (Gy. 1: 731), *Nagy-Okor*: 1257: vadit ad *Magnum Okur* (Gy. 1: 375), *Kis-* és *Nagy-Küküllő*: [1308]: de *maiori Kukullu* et de *minori Kukullu* (Gy. 2: 153). A jelzők magyar lexikális megfelelőit korabeli vagy későbbi tisztán magyar formában előforduló adatok alapján állapíthatjuk meg. A fenti esetekben egyszerű a latin jelzőket visszafordítani magyarra, ám a Fejér megyei *Sár* különböző ágait jelölő vegyes nyelvi formák alapján a későbbi magyar változatok ismerete nélkül jóval bizonytalanabb megoldásokat adhatnánk csak: 1192/1374/1425: *transiens primum Sar* vadit ad *ulte-*

⁵ E kérdéssel kapcsolatban a tanulmány egyik lektora, SZOVÁK KORNÉL arra a forrásközléseknél is ismert veszélyre, paleográfiai megbízhatatlanságra hívta fel a figyelmemet, mely szerint különösen az *-a* és az *-s* végű szavak akkuzatívuszi ragja rendszerint kontrakciós rövidítéssel van jelölve.

riorem Sar ... venit ad Cuzepsar ... ad Magnum Sar (Gy. 2: 353), a kérdéses első két alakra később: 1277: *Eleusar, Mugsar* (Gy. 2: 358).

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az oklevelek víznevei körében a latinosság különböző formái mutatják az ilyen irányú oklevélírói törekvéseket. A legnagyobb folyók esetében a nótáriusok élnek azzal, hogy lehetőség van a magyar név latin megfelelőjének a használatára, amely hangzásában is többnyire viszonylag közel áll a magyar formához. E deklinált alakokhoz hasonlóan olykor néhány *-a*-ra végződő magyar nevet is latinosan ragozva iktatnak be a latin oklevélszövegbe. A jelzővel bővült másodlagos vízneveket, amelyek többnyire folyóágot vagy *-szakaszt* jelölnek, s amelyek főtagja rendszerint önállóan is tulajdonnévi értékű víznév, háromféle szerkezettel adják vissza: latin jelző + latin főtag, latin jelző + magyar főtag, magyar jelző + magyar főtag; más elvileg lehetséges változat (magyar jelző + latin főtag) nem fordul elő. A jelzők latinra fordítása azonban viszonylag szűk körben mozog: legtöbbször a *kis* és a *nagy*, valamint a *holt* szerepel latinul, olykor pedig színnév (*fehér, fekete*) vagy helyzetviszonyító jelző (*elő, közép[ső], mög*). E tisztán vagy félig latin szerkesztésű nevekben a főtag mindig megnevező szerepű (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 44–8), a jelzőként álló bővítményrész pedig a folyóvíz valamilyen sajátosságát fejezi ki.

A belső keletkezésű víznevek jó része a magyarban azonban más szerkezeti felépítésű: az egyrészesek többnyire sajátosságjelölők (*Gyepes, Tekeres, Eger* stb.), ritkábban a hely fajtáját fejezik csupán ki (*Séd, Ér, Patak*), a kétrészesekben pedig a sajátosságot kifejező bővítményrész fajtajelölő, földrajzi köznévi főtaghoz kapcsolódik (*Hosszú-ér, Mogyorós-patak, Nagy-sár* stb.). Az efféle nevek általában kisebb vízfolyások megnevezései, ám mint ilyenek, gyakran előfordulnak a határleírásokban. Közülük az egyrészes sajátosságjelölő nevek soha nem szerepelnek latin formában, pedig többnyire könnyen lefordíthatók lennének. Az egyrészes fajtajelölők nyelvi kérdéseiről a későbbiekben szólok, ezen a helyen csak arra utalok, hogy e szavaknál a közsői vagy tulajdonnévi státus megítélése jelenti a fő gondot. Az itt említett kétrészes nevek lefordítása sem igényelne általában különösebb nyelvi bravúrt, ám ilyen esetekkel mégis csak nagyon ritkán találkozunk, s ráadásul ezek tulajdonnévi értéke, azaz magyar tulajdonnévi megfelelőjének a megléte, illetőleg ennek a föltételezése sem problémamentes. A Bács vármegyét átszelő egykori római sánctörésványt többször, például 1211-ben *magnum fossatum*-ként (Gy. 1: 201) említik, s mivel a neve magyarul is előfordul: 1192/1374/1425: *Nogaruc*, a latin alakot ennek a fordításaként értékelhetjük. A Győr megyei Kapi határában 1251/1263/1398-ban *fossata regis*-ként említett hely (Gy. 2: 604) magyar tulajdonnévi megfelelőjét azonban nem találjuk meg okleveleink anyagában, így magyar nevet csak komoly kétségekkel láthatunk benne kifejeződni. A tulajdonnévi értéke lehet kétséges az olyan formáknak is, amelyekben pontos latin és magyar megfelelést ta-

lálunk egymás mellett: 1086: incipit per *munimentum*, quod vulgo dicitur *aruk* ... venit ad *sabulosum munimentum*, qui vulgo dicitur *humuch aruk* (DHA. 251,11–12, 22–23), +1294/1471: iuxta *viam lapidosam Kevetzesut* dictam ... per *viam lapidosam Kevesut* dictam (Gy. 2: 507). A latinul szereplő hasonló említésekre a fentiek mellett alig néhány további példát idézhetnénk. Még ezeknél is kevesebbet az olyan vegyes formában szereplő alakzatokra, mint amilyen a Bodrog megyei 1208/1395-ből való adat: per *magnum aruc* (Gy. 2: 714). Emögött aligha kell tulajdonnevet keresnünk, inkább az *árok* földrajzi köznévi megjelenését láthatjuk benne. E típusról is a későbbiekben szövegek részletesebben.

4.2. Az eddigiekben mint legjellemzőbb csoportból, a víznevek köréből mutattam be az oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának eseteit. A Kárpát-medencében előforduló más helynévfajták között az európai ismertségű makrotoponimák esetében jórészt ugyanúgy a latin névmegfelelők használatát láthatjuk az oklevelekben, mint nagyobb folyóink megnevezésében. Latin nyelvű névformával történt magának az országnak a megjelölése is: *Magyarország* e néven való említésére az első adatunk csak a XV. századból való, korábban a középlelatin *Hungaria* és a vele azonos jelentésben is előforduló ókori eredetű *Pannonia* volt használatos (vö. a FNESz. és KRISTÓ 1994 megfelelő címszavaival). Az ország-részek közül *Erdély*-nek a magyar neve az oklevelekben csak a XIV. század közepétől fordul elő, korábban *Ultrasylvania*, majd *Transsylvania* néven említették. A *Dunántúl* csak a XVI. század közepétől adatolható magyarul, korábbi latin jelölései (*terra Transdanubialis*, *partes Transdanubianas*) alakilag sem állandóak, így erősen kérdéses, hogy ezeket a megjelöléseket névnek tekinthetjük-e már az ómagyar korban is (mindkét névre lásd a FNESz. és JUHÁSZ 1988 címszavait). JUHÁSZ DEZSŐ itt idézett monográfiája azt mutatja, hogy az Árpád-korban forrásaink további tájneveket nem nagyon említenek sem magyarul, sem pedig latinul.

Európa-szerte ismert volt a Kárpát-medence névadó hegysége: a *Kárpátok*, s bár ennek a neve a honfoglalás előttről való, és már az ókorból is adatolható, az ómagyar kori oklevelekben sem magyarul, sem latinul nem említik ezen a néven (vö. FNESz.). A Kárpátok dél-erdélyi részét latinul többféleképpen is nevezik: 1228/1359: *Alpes*, 1211/1231: *Montes Nivium*, 1247: *Alpibus Ultrasilvanis* (Gy. 2: 97), azt azonban, hogy ezek mögött pontosan milyen magyar nyelvű formák rejtőztek, nem lehet megállapítani. A Kárpátok Bereg vármegyei része is többféle néven szerepel: [1270]/1272/1478: *Magnas Alpes*, [1283]: *Ruthenorum Alpes*, ugyanez az orosz évkönyvekben *Magyar-hegyek*-ként van megemlítve, Anonymusnál pedig *Howos* ~ *Houos* formában jön elő (Gy. 1: 519).

E latin körülírásokhoz hasonlóan többféle néven említik azt a kisebb hegyet — a későbbi *Pannonhalmá*-t — is, amelyen az első magyarországi bencés monostor épült Szent Márton tiszteletére. A fő változatok az alábbiak: *Mons Pannoniae*, *Mons supra Pannoniam*, *Sacer Mons*, *Sacer Mons Pannoniae*, *Mons*

Sancti Martini (Gy. 2: 564, 627). E sokféleséget mutatja a korabeli egyházi irodalom számos példája és kisebb részben az oklevélforrások is. A helynek magyar említése nincsen, megnevezései bizonyára csak a latinságban voltak használatosak. (Ehhez lásd még VÁCZY 1974.) A pécsváradi bencés monostor a *Mons Ferreus* lábánál épült (Gy. 1: 362–3), a hegynek azonban pontos magyar névmegfelelőjét oklevélből szintén nem ismerjük. Azt sem tudjuk, hogy a Kasához közeli, 1317-ben előforduló *magnus mons Cassouiensis* (Gy. 1: 40, 103) és a Jászó környéki, 1286-ból való: in radice *alpis Jazov* (Gy. 1: 40) körülírások-e vagy létező magyar nevek latinra lefordított változatai. Nehéz megítélni az olyan elemek tulajdonnévi jellegét is, mint a garamszentbenedeki oklevélből való *in monte presbiteri* (Gy. 1: 893). Hogy ezek valós neveket is takarhatnak, azt azonban az alábbi adatpár mutatja: a Doboka vármegyei Macskás határában 1310>1358-ban szereplő *Mons Castris* 1314-ben *Warhegh*-ként van említve (Gy. 2: 78). Olykor a sokszor csak jóval későbbi magyar nyelvű előfordulás hitelesíti a latin forma tulajdonnévi értékét: az Igló környéki *Menedék-kő*: 1299: *lapis refugii*, 1846: *Menedék-kő* (FNESz.) vagy a Bakonyban található *Nagy-szikla*: 1327 e.: *ad magnum lapidem*, 1927: *Nagyszikla* (FNESz. *Ördög-szikla*). Latinul szerepelnek a szentek nevét viselő hegyek is: a budai (*Szent*) *Gellért-hegy*: 1495: in latere *montis sancti Gerardi* (FNESz.), az Esztergom melletti *Szent Tamás-hegy*: 1397: *sub monte S. Thome* (Gy. 2: 284). KISS LAJOS a középkori *promontorium Varadiense* megjelölés magyar formáját — mivel a helynek magyar neve nem maradt fenn — más példák alapján *Váradelőhegy*-ként állapította meg (1991/1999). BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymusnál és az oklevelekben a *Földvár* név, illetve szó — amelynek ’lepusztult várhely, várom, vármaradványok’ jelentését rekonstruálja — ha nem is túl gyakran, de szerepel latin fordításban is: *castrum terreum*, *castrum de terra* formában (1998: 130–1). Másutt BENKŐ Anonymusnak az itt bemutatottakhoz hasonló neveire (*paruos montes*, *centum montes*) megjegyzi, hogy “a Mester inkább könnyen fordíthatóságuk miatt tette át őket latinra, mint esetleges köznévi fel foghatóságuk okából” (1996: 237).

A fenti tisztán latin alakok mellett olyan egyes nyelvű formák is vannak az oklevelek hegynevei között, amelyekben latin földrajzi köznévi mellett magyar névelem szerepel. Bizonyos említésekből — mint például a *Golcsa(-havasok)* esetében: 1255: *alpes Golcha* (Gy. 1: 40), 1243/1335/XVII.: *altior Golczam* (Gy. 2: 532) — a földrajzi köznévi a magyar névbeli meglétére vagy hiányára nehezebb következtetni, máskor névszerkezeti okok miatt világosabb a helyzet, mint a *Kelemen-havasok* (vö. FNESz.) esetében: 1228/1378: *alpes Clementis* (Gy. 2: 43). Kérdéses az Esztergomhoz közeli helyet jelölő adat pontos magyar megfelelője is: 1292: in monte *Zamard* (Gy. 2: 275), amely egy Szamárd település határában lévő dombra vonatkozott. A szerkezet körülírás éppúgy lehet, mint tulajdonnévi, ez utóbbi akár *Szamárd*, akár *Szamárd(i)-hegy* formában is re-

konstruálható. A hasonló eseteket a kevert nyelvű részfordítás néha egyértelművé teszi: a *Titeli-hegy* 1193–96>1216–18-ban *montis de Titili*-ként szerepel (Gy. 1: 241). Olykor a vegyes nyelven feltüntetett név magyar része is deklinálódik: a *Barlang-hegy* az 1341/1342/XVIII. sz. datálású oklevélben *montem Barlangum* alakban szerepel (Gy. 1: 541). Kivételesen olyan hegynévi formára is van adatunk, amely községi elemekből áll ugyan, ám csak a jelzői része van latinra fordítva: [1272–90]/1376: ad *Album holm* (Gy. 2: 439).

A hegynevek latin vagy vegyes latin-magyar nyelvű használatára jóval kevesebb példa van az oklevelekben, mint a víznevek hasonló említésére. A két névfajta latinizálásában is különbségek mutatkoznak: a hegyneveknél az olyan régóta meglévő és általános használatú latin névmegfelelőkkel, mint amilyen a Duna *Danubius* említése, jószerével nem találkozunk, megfigyelhetők azonban olyan latin formák, amelyek csakis az írott nyelv latinságát jellemezheték, mégpedig kétféle változatban. Ezeket egyrészt tulajdonnévként használták (pl. *Mons Pannoniae*), mögöttük azonban valós vulgáris nyelvi formákat nemigen kereshetünk. Másrészt viszont több körülírászerű, leíró jellegű megjelölés is előfordul az oklevelekben, amelyek rejthetnek ugyan magyar nyelvi neveket is, ám ezek alaki rekonstruálása — párhuzamos magyar adatok híján — gyakran csak bizonytalanul lehetséges. A kevert nyelvű hegynevek többségében a földrajzi köznévi rész szerepel latinul, ám ezeknek a névhez tartozása nem minden esetben ítélni meg egyértelműen. A víznevek és a hegynevek latinizálásában megmutatkozó különbségek jórészt a két névfajta szerkezeti eltéréseire vezethetők vissza.

4.3. A latin névformák használata szempontjából a többi névfajta — nem számítva a településneveket — kevésbé gazdag anyagot szolgáltat. Közismert, hogy nagyobb hegyek, hegységek néha erdőként vannak megnevezve: ilyen eredetű például a *Bükk* hegység neve. Az oklevelekben latinul szereplő nevek között is vannak ilyenek. Az Abaúj megye északnyugati részén elterülő kiterjedt hegyvidéki erdőségnek, a *Fekete-erdő*-nek a nyelvi státusa nem lehet kétséges, hiszen ugyanabban az oklevélben szerepel előbb magyar, majd latin nyelven: 1255: ad magnam silvam *Feketeyerdeu* vocatam; iuxta *nigram silvam* (Gy. 1: 98). Az ugyanitt található “per *silvam Gord* vocatam” lehet egyszerű körülírás is, amely Gard falu erdejét jelöli, de a latin szerkezet inkább *Gard-erdő* formára enged következtetni. Kisebb tájrészek megnevezései nagyon ritkán szerepelnek teljesen vagy részben latinra fordítva. Ilyen a Tihanyi összeírás vegyes nyelvű adata: 1211: *sabulum Bab*, amely a Tihanyi alapítólevélben magyarul van megemlítve: 1055: *Babu humca* (BÁRCZI 1951: 53). Az oklevelekben kevésbé szokásos, inkább a gesztairodalomra jellemző módon fordul elő egy Győr vármegyei hely neve, amelyet 1086-ban *rus Bessenorum*-nak említenek, majd 1234-ben latin és magyar formában is: *rus Bissenorum* que vulgo dicitur *Beseneuthorlo* (Gy. 2: 634).

A többi helynévfajta körében viszonylag több latin nyelvű előfordulást csupán a szigetek nevei között találunk. Az egyetlen jelzős szerkezetű, mindkét részében latin megnevezés a Csepel-sziget középkori *Magna Insula* ~ *Insula Magna* említése, amelynek névként való értelmezését XV. századi magyar előfordulás is hitelesíti (HAJDÚ 1982: 35–6). A többi latinizált szigetnévben is mindig szerepel az *insula*, amelynek a névhez tartozását két esetben — noha a nevek sajátos mellérendelő szerkezetben fordulnak elő — a korabeli magyar nyelvű változat mutatja: 1291: *insulis ... Dyenus et Sumlov* (Gy. 2: 422), 1322: *cum insulis Sumullozyguet, Dyenuszyguet* (Gy. 2: 426). Ez utóbbi példa alapján, valamint névszerkezeti meggondolásból valószínűleg az alábbi nevekben is a névhez tartozónak tekinthetjük az *insula*-t: 1245: *insula Tobold* (Gy. 2: 315) — *Tobold-sziget(e)*, valamint szintén latinra fordított és ragozott személynévi résszel: 1298: *ab ins. Leustachii* (Gy. 2: 298) — *Leustah-sziget(e)*, *1294/1485: *Insula Lazari* (Gy. 1: 331) — *Lázár-sziget(e)*, 1211: *insulam Thomae* (Gy. 2: 360) — *Tamás-sziget(e)*. A egyes latin-magyar, illetve tisztán latin nyelvű szigetneveknek a fentiekén kívül van egy további típusa is, amely az *insula* mellett annak a településnek a nevét tartalmazza, amely a szigeten vagy a közelében fekszik: +1236: *Insula Erch*, [1263–64 k.]: *insulam Erche* (Gy. 2: 361) — *Ercs(i)-sziget*, 1262: *insulae ... nomine Sydoud* (Gy. 2: 318) — *Zsidód(i)-sziget*, valamint latinra fordított településnévi résszel: 1322: *insula Castri Hedrici* (Gy. 2: 601) — *Hédervári-sziget*, továbbá esetleg 1232: *in Insula Bubalorum* (Gy. 2: 419) — *Bial(i)-sziget*, mivel Bial falu itt feküdt, bár ez esetben a névadás fordított irányú is lehetett.

Az oklevelekben olykor latinul szerepelnek az utaknak és a közlekedéshez kapcsolódó más helyeknek, vízi átkelőeknek, hidaknak, gázlóknak a megnevezései is. Egy Győr vármegyei település határának a leírásában két ilyen útnév is előfordul: 1235: *viam que vocatur salifera; ad magnam viam que vocatur Symigiensis* (Gy. 2: 618). A körülírásos forma ellenére a szerkezetekben szereplő *vocatur* a tulajdonnévi jelleget valószínűsíti, ám a magyar megfelelő rekonstruálására csak analógiák alapján van módunk, de a nyelvi felépítésüket pontosan még így sem lehet meghatározni: *Só(hordó) út*, *Somogyi (nagy)út*. A hasonló szerkezetű nevek alapján lehet *Bán réve*-ként valószínűsíteni egy a Garamon említett átkelőhelyet: 1228: *ad portum Bani* (Gy. 2: 301). Az 1206-ból való *portum Thul*-t egészében magyar nyelvű adat is hitelesíti: 1192/1374/1425: *Tulreu* (Gy. 1: 236), azaz *Töl(gy)-rév*. A korabeli hasonló névemlések egyöntetűsége alapján *Kenéz hida* formában rekonstruálható az 1208/1359-ből való: *in Ponte Kenez super Rabca* (Gy. 2: 605). Az Árpád-korból néhány utcanevet is ismerünk, de ezek csakis latinul fordulnak elő: *Esztergomban (Magnus) Vicus Latinorum* ~ *Contrata Latina* stb., *Contrata Judeorum*, *Vicus S. Martini* stb., Győrben *Vicus S. Adalberti* szerepel az oklevelekben.

4.4. A településnevek latin nyelvű használatára — éppúgy, mint e helynévfajtára általában is — messze a legtöbb forrásadat áll rendelkezésünkre. Ezért itt nincs mód arra, hogy részletesen taglaljam e jelenséget, az alábbiakban csak a fő típusokat mutatom be.

4.4.1. Összességében úgy tűnik, hogy az oklevelezésben a települések latin néven való említését nem elsősorban nyelvi tények, hanem sokkal inkább a megjelölt helyek korabeli szerepe, fontossága befolyásolta. Az országos jelentőségű helyeknek, elsősorban az egyházi központoknak, a királyi és a vármegye-központoknak, a fontosabb váraknak, városoknak a megnevezései jóval gyakrabban szerepelnek latinul, mint más, kisebb települések nevei. A településeknek ebben a csoportjában a latinizálásnak többféle változata van. Az esetek többségében az egyes településnevek latinos formáit hangalaki módosítással, többnyire kisebb mértékű változtatásokkal hozták létre, ami főleg a nevek végét érintette — ez a latin szövegbe való beillesztés, a deklinálhatóság szempontjából volt leginkább fontos —, de a hangsor más szegmentumaira is vonatkozhattak ilyen módosítások.

A királyi székhely, *Esztergom* a hazai oklevelezésben szinte kivétel nélkül *Strigonium* formában szerepel, de a sok száz említés között — mint más hasonló nevek esetében is — e főnévi alak jóval ritkábban jön elő, mint melléknévi változata: *castrum, civitas Strigoniensis*.⁶ E bizonytalan eredetű településnévtől eltérően *Eger* nevének a régiségben is nyilvánvalóan volt közszoí azonosíthatósága, ami nevének oklevélbeli használatát azonban nem érintette, mivel ezt is hangalaki latinizálással alakították *Agria (Agriensis, Agrensis)* alakúvá. A városnév az Árpád-korban annak ellenére nem fordul elő magyarul, hogy folyóját többnyire akkor is *Eger*-ként említik (a pataknak viszont vannak *Agria* adatai is; Gy. 3: 39). Győr többnyire *Jaurinum*-ként (*Jauriensis*) szerepel, de vannak *Geur (Geuriensis)* típusú adatai is. Az előbbi latin névforma más Győr nevű településekre nem volt használatos, a szintén jelentős borsodi Győr (*Diós-* vagy *Nagygyőr* változatban is) például soha nem fordul elő latinizálva. Nyilvánvalóan átetsző, közszóval azonosítható név volt a bihari *Várad* megnevezése, latinra fordítva azonban sohasem szerepel, a kevés magyar forma mellett az alakilag latinizált *Waradinum (Waradiensis)* változat fordul elő gyakrabban. E névhez hasonló *Pest*-nek a latin *Pestium (Pestiensis)* említése. *Nyitra* és *Kassa* neve a magyar formák mellett latinul *Nitria (Nitriensis)*, illetőleg *Cassovia (Cassensis)*. A fenti alakok mindig megfelelően deklinálva szerepelnek az oklevélszövegekben. Egyes nevek erre változtatás nélkül is alkalmasak voltak: *Buda (Budam, Budae, illetve Budensis)*. A vármegyenévként is előforduló településnevek közül né-

⁶ Itt és a további példáknál eltekintek a hivatkozásoktól, mert az említett nevek legkorábbi adatai GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának (Gy.) megfelelő helyén viszonylag teljes számban megtalálhatók.

hánynak nem volt latinizált alakja, de latinos melléknévi formákat ezekből is képeztek: *Barsiensis*, *Bihariensis*, *Borsodiensis*, *Bodrogiensis* stb. Jellemző, hogy azok a települések, amelyek csak az Árpád-kor vége felé vagy még később váltak jelentősebbé, mindig magyarul szerepelnek: így például *Debrecen*, amelynek latinos formája (*Debrecinum*) csak később lett használatos.

A fent említett oklevélbeli nevek a magyar településnevek latin nyelvű megfeleelőinek tekinthetők, mivel — a hasonló hangalak ellenére — használatuk nyelvileg nagyon világosan megkülönböztethető. Még egyértelműbb az eltérés az olyan esetekben, amelyekben fordításbeli vagy másfajta megfeleltetés van a két nyelvi forma között. A másik királyi székhelynek, a Fejér vármegyei (*Székes)fehérvár*-nak ugyan korai magyar nyelvű említése ismert már a Tihanyi alapítólevélből (*feheruuaru*) is, ám ez egyedüli előfordulás a sok száz latin nyelvű változat között: az *Alba*, *Albensis Civitas*, *Alba Regia* és más efféle formák többnyire (rész)fordítás útján jöttek létre. Hasonló a helyzet az erdélyi Fehér vármegyei (*Gyula)fehérvár* esetében: ezt többnyire *Civitas Alba*, *Alba Transsilvaniae*, *Alba Ultrasilvana*, később pedig *Alba Julae* néven említik. A hasonló nyelvi szerkezetű *Abaujvár* nevét viszont többnyire magyarul használják, legfeljebb latin melléknévképzővel (*Abaujvariensis*) összekapcsolva, és csak ritkán áll latinra fordítva: *Castrum Novum Aba*. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ispánsági központ az Árpád-kor folyamán egyre csökkenő jelentőséggel bírt. A latin nyelvű névhasználatnak sajátos esete *Pécs*-é, mivel a települést a középkori latin-ságban *Quinqueecclesiae*-nek (szó szerint: 'öt templom') nevezik. Szombathely város helyén létezett az ókori *Sabaria*, amely elpusztult ugyan, de a neve a középkorban is folyamatosan létezett, sőt a IV. században a hagyomány szerint itt született Szent Márton tours-i püspök legendája nyomán Európa-szerte ismertté vált (KISS-TÓTH-ZÁRGORHIDI CZIGÁNY 1998: 123–9). E nevet a középkori oklevelezés is felhasználta Szombathely jelölésére, sőt "Miután a köztudatban megerősödött, hogy *Szombathely* azonos *Sabariá*-val, a késő középkori oklevélírók — természetesen ismét egyházi személyek — az általános latinosító, antikizáló divatnak hódolva, a *Sabaria* nevet kezdték más nem nagyon messze fekvő *Szombathely* nevű helységekre is átvinni." (HADROVICS 1971: 461).

4.4.2. A latin névhasználatnak feltűnő bőségét láthatjuk az úgynevezett egyházi helységnevek körében. A latin és a magyar formák e névcsoportban egymásnak mindig szó szerinti megfelelései. Különösen gyakoriak az ilyenek a patrocíniumi településnevek között, ami még akkor is figyelemre méltó jelenség, ha tudjuk, hogy a templomcímeket és ezek településnévi használatát sokszor igen nehéz elkülöníteni. BENKŐ LORÁND szerint az *eccl-m S. Regis Ladislai* vagy az *abb. de S. Henrico* formák nem tekinthetők helységneveknek, de más latin alakok, mint például a *villa Sancti Regis* mögött "már vitathatatlanul helységnév áll" (1993: 16–7). MEZŐ ANDRÁS e témakörben írott nagyszerű összegzéseiben (1996 és 2003) szigorú kritériumok alapján különítette el a patrocíniumokat mint

templomneveket és ezek helységnevi használatát. E rendkívül gazdag adat-egybeállítások is azt mutatják, hogy a patrocíniumi településnevek az oklevelekben különösen gyakran szerepelnek latin nyelven. A *Szentandrás* nevét viselő helységek adatait átvizsgálva például megállapítható, hogy az egykori 40 település közül 14-nek az első említése latinul történt (MEZŐ 1996: 53–5). Az egyházi, vallási fogalomkörbe tartozó helynévalkotó szavak feltűnően gyakori latin nyelvű használatát az oklevélírók műveltsége magyarázhatja, de emellett talán azt is jelzi, hogy ezek a nevek — amelyek nem egy esetben más, korábban használatban volt településneveket szorítottak ki — egy magasabb, írásbeli norma által is támogatott megnevezéseknek számítottak.

A latin nyelvűség nemcsak a patrocíniumi nevek, hanem más egyházi vonatkozású helységnevek használatában is megmutatkozik. Az egyházi épületekről elnevezett települések neve előfordul latinra fordítva is. *Kápolna* falut *Capella*-ként említve ismerünk Abaújban és Borsodban: 1270/1272: *Capulna*, 1332–35: *Capella* (Gy. 1: 101); [1317–42]>XVI.: *Kapolna*, 1332–35: Nicolaus sacerdos de *Capellis* (Gy. 1: 779), továbbá Erdélyben: 1332–37: *Capella*, 1361: *Kapulna* (FNESz. *Felsőkápolna*), 1386: *Capella*, 1760–62: *Kapolna* (FNESz. *Sebeskápolna*). A *monostor* gyakran személy- vagy helynévvel összekapcsolva alkot helynevet, s ilyen összetételekben latinul is szerepel például Bodrog megyében: 1320: p. *Bothmonostor*, 1321: Joannes filius de *monasterio Both* (Gy. 1: 709) és Kolozsban: +1263/1324/1580: *ecclesia Colusmonustura*, 1310: *Clusmonasterio* (Gy. 3: 353). A 'templom' jelentésű *egyház* helynévi előfordulására is idézhetünk hasonló adatokat Erdélyből: 1231/1257: *villa Albe Ecclesie*, 1315: *Feyereghaz* (Gy. 2: 196), valamint 1402: *Noua Ecclesia*, 1600: *Wyegyhaz* (FNESz. *Újgyház*), Pozsony megyéből: 1332–37: *Alba Ecclesia*, 1379: *Feyrheghaz* (FNESz. *Pozsonyfehéregyház*) és jelzői szerepben Barsból: 1286/XVI.: *Endred ecclesiastica* (Gy. 1: 439), *Egyházasendréd*, 1278/1322: *Geurud ecclesiastica* (Gy. 1: 445), *Egyházasgyőröd*. Az egyházi településnevek további típusai között is lehet találkozni latinra fordított nevekkal, például Borsodban: 1330/1771: *villa Abbatis* (Gy. 1: 756), 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168).

4.4.3. Az oklevelekben teljesen vagy részben latinul szereplő településnevek főnt említett két csoportja, az országos jelentőségű helyek megnevezései és az egyházi településnevek mellett számarányában egy harmadik típus emelkedik ki, amely — az eddig bemutatott típusoktól eltérően — jellegzetes nyelvi szerkezettel ragadható meg. Olyan másodlagos keletkezésű nevek tartoznak ide, amelyek egy elsődleges helységnevből jöttek létre, jelzővel való bővítés útján. Nagyon szűk szócsoportot érint azonban a latinra fordítás: az Árpád-korban leginkább az *al(só)*, *fel(ső)* és a *kis*, *nagy* jelzők szerepelnek ilyen módon. Az efféle nevek abban az időben jórészt településmegoszlás révén elkülönült helységek, helységrészek jelölői voltak. Ha ez az új településszerkezet megmaradt, többnyire fennmaradt a differenciálódással keletkezett névpár is, ha azonban nem

bizonyult tartósnak ez az állapot, a név is könnyebben eltűnt. A sokszor hosszú ideig élő jelzős névformák azt mutatják, hogy e nevek nem pusztán körülírásszerű megjelölések voltak, hanem valódi településneveknek kell tekinteni őket. Az alábbiakban idézett példák öt vármegyéből (Abaúj, Bars, Bodrog, Borsod és Győr megyékből) valók, a rájuk vonatkozó forrásadatok könnyen visszakereshetők GYÖRFFY történeti földrajzából, illetőleg a megyék névanyagát feldolgozó etimológiai szótárakból,⁷ ezért itt eltekintek az adatok részletező bemutatásától és többnyire a pontos hivatkozásoktól is.

Az *al(só)* jelző latinra fordítva szerepel az alábbi településnevekhez kapcsolódva: Abaúj: *Koksó, Gagy, Vadász, Zsebes*; Bars: *Füss, Oroszi*; Bodrog: *Adorján*; Győr: *Szap*; a *fel(ső)* pedig: Abaúj: *Ida, Kassa, Méra, Németi, Tőkés, Szántó, Szend, Vadász, Zsebes*; Bars: *Györöd, Oszlány, Saroj, Várad*; Borsod: *Borsod*; Bodrog: *Adorján*. Például: +1262/[XIV.]: *inferior Zebes* (Gy. 1: 158), 1261: *Superior Cassa* (Gy. 1: 102). Az *inferior* és a *superior* jelzők magyar nyelvi megfelelőinek megállapítása többnyire nem egyértelmű: takarhatnak képző nélküli (*al-, fel-*) és képzős (*alsó-, felső-*) formákat is. Kétségeink még az olyan esetekben is lehetnek, amikor a nevek magyar megfelelői is adatolhatók a későbbiekből, mivel nem ritka, hogy a képzős és a képző nélküli változatok azonos név előfordulásaiban is variálódnak. A *kis* és a *nagy* latin fordításban is sűrűn szerepel névpárokban: Abaúj: *Ida*; Bars: *Apáti*; Borsod: *Zsolca*; Bodrog: *Dalocsa*; Győr: *Csécsey, Écs, Pér, Teke*. Csak a *kis* fordul elő: Bars: *Hecse*; Borsod: *Kisfalud*; Bodrog: *Páli*; Győr: *Kulcsod*; illetőleg csak a *nagy* szerepel jelzőként: Győr: *Megyer*. Például: 1257: *Minor Peer* (Gy. 2: 638), +1209/XVII.: *Parvo Hecze* (Gy. 1: 447), 1296: *Maior Eech* (Gy. 2: 585), 1332–5: *Magna Ida* (Gy. 1: 92). Mint a példákban is kitűnik, a latin névformákban jelzőként előfordul alapfokú (*parva, magna*) és jóval gyakrabban a viszonyítást közvetlenebbül is kifejező középfokú (*minor, maior*) melléknévi alak is.

A nagyszámú névadat azt mutatja, hogy e jelzők latinra fordítása lényegesen gyakrabban fordul elő az oklevelekben, mint bármely más hasonló szerepű névrészé. Ám természetesen egyéb példák is vannak a jelzős szerkezetű nevek körében, ahogyan ezt az egyházi nevek között az *egyház* előtag latin változata mutatta, de további eseteket is idézhetünk: *Kül(ső)vámos*: 1320/1358: *Vamus exterior* (Gy. 1: 814), *Óbuda*: 1243/1295: *de Weteri Buda* (FNESz.), *Újvarbók*: 1366 e.: *Warbok Nova* (Gy. 3: 262), *Nemesdedina*: 1355: *Dedina Nobilium* (FNESz.), *Király(fia)karcsa*: 1313: *Karcha (Re)gali* (FNESz.), *Királylubella*: 1469: *Lubella regia* (FNESz.). Viszonylag gyakran és sokféle formában szerepelnek latinra fordítva a népesség etnikai hovatartozására utaló jelzői előtagok: *Magyarpeterd*: 1407: *Peterd hungaricalis* (Cs. 5: 725), *Németlipcse*: 1471:

⁷ BÉNYEI–PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001, PÓCZOS 2001.

Lypcz Theutunicalis (FNESz.), *Oláhpéterlaka*: 1412: *Peterlaka volahalis* (Cs. 5: 889). Számnévi jelzők összefoglaló szerepű nevekben szintén szerepelhetnek latinul: Abaújban *Kétszántó*: +1326/[1400 k.]: *Kethzantow ~ amborum Zantow* (Gy. 1: 142), Bodroiban *Háromilya*: 1339: *possessiones suas Tres Ilya vocatas* (Gy. 1: 720).

A fent idézett nevek között sok olyan szerepel, amelynek csakis (részben) latinra fordított adatai találhatóak meg az oklevelekben, ám ezek mögött kétségkívül feltételezhetünk magyar megfelelőket is. Ezt a számos magyar és latin változatban is adatható név és a még több kizárólag magyar formában előforduló hasonló szerkezetű jelzős településnév nemcsak valószínűsíti, de bizonyossá is teszi.

4.4.4. A latinra fordítás szempontjából ez utóbbi névtípushoz hasonlóak azok a jelzős szerkezetű nevek, amelyekben — a fentiekkel eltérően — főtagként nem egy meglévő helységnév, hanem települést jelentő földrajzi köznévi szerepel. E *falv* ~ *falva*, *ház(a)*, *lak(a)*, *vár(a)*, *város*, *sok(a)* stb. utótagú neveket KÁZMÉR MIKLÓS valódi településneveknek mondja (1970: 8). Közülük a leggyakoribb típust, a *falv*-t és ennek változatait tartalmazó helységneveket kitűnő monográfiában dolgozta fel, amelyben e nevek latinra fordításával kapcsolatban is számos megjegyzést tesz, és a jelenség vizsgálatához nagyszerűen használható az általa összeállított gazdag adattár is (i. m. 129–304).⁸ Mivel a *falv* és a *falva* utótaggal álló nevek között több tekintetben is fontos különbségek mutatkoznak (vö. például i. m. 30), e típusokat a latin nyelvű előfordulás tekintetében is különválasztva célszerű tárgyalni.

A KÁZMÉR adattárában szereplő jelző + *falv* szerkezetű 519 névből (K. 132–56) 22-nek, azaz a nevek mintegy 4%-ának van latin nyelvű említése is. A latin fordításban itt szereplő jelzők azonban jórészt különböznek a fent bemutatott jelző + településnév szerkezetű nevek bővítményeitől: a számos *Alsó*- és *Felsőfalv*, *Kisfalv* név közül egynek sincs KÁZMÉRNál latin nyelvű adata. Leggyakrabban az *Újfalv* szerepel latinul: a 189 ilyen nevű település 8%-ának van latin említése is, például két Somogy megyei helységnek: 1332–7: *Vyufalv*, *Nova villa* és 1376: *Noua villa*, *Wyfalw*. Az adattárban található 22 *Nagyfalv* közül ötnek van latin formája is, mint például a szabolcsi *Nagyfalv*-nak: 1245: *Magna villa*, 1332–7: *Nogfolu*. Rajtuk kívül két *Tótfalv* (Szepesben: 1311: *Villa Sclavonialis*, 1382: *Tothfalw*, Vasban: 1221: *Villa Sclavorum*, 1297: *Tothfolu*), egy-egy *Oroszfalv* (Belső-Szolnokban: 1410: *Villa Ruthenorum*, 1620: *Alsó Oroszfalv*) és *Hosszúfalv* (Somogyban: 1332–7: *Longa villa*, 1355: *Hossyufalv*)

⁸ Mivel KÁZMÉR adattárára a következőkben gyakran hivatkozom, az ilyen jellegű források jelöléséhez hasonlóan K. rövidítéssel utalok rá.

szerepel latin fordításban. A fentiekől eltérően a *Falud* és a *falucska* névrésszel álló 59 + 3 név közül egynek sincs latin adata.

Az *új* jelzővel alakult nevek egyéb, szintén települést jelentő földrajzi köznevekkel állva is viszonylag gyakran szerepelnek latinul. A FNESz. adatai között az alábbiakra találunk példákat: *Újvár*: 1198: in territorio ... *Novi Castr* (lásd *Németújvár* alatt), *Újudvar*: 1292: de *Noua-Curia*, *Újbánya*: 1337: *Nove Montanie*, német, illetve szlovák névmegfelelés is gyanítható az alábbi nevek mögött: *Újváros*: 1355: *Noua villa*, *Újhely*: 1358: de *nova civitate* (lásd *Kiszucaújhely* alatt). Az efféle nevekben a főtagként álló főnév magyar megfelelőjének meghatározása nem mindig egyértelmű. A *villa* például többnyire a *falu* helyett szerepel, de — mint az *Újváros* adata is mutatja — állhat a *város*, sőt a *ház(a)*, *lak(a)* stb. fordításaként is. Másrészt viszont — ahogyan erre KÁZMÉR is felhívja a figyelmet (1970: 24) — az OklSz.-ban található *falu* ~ *falva* névrésszel alakult nevek mellett az 52 *villa*-val szemben 55 *possessio* és 6 *terra* minősítés áll. A latinra fordított nevek magyar megfelelői sem adnak feltétlenül minden esetben teljesen megbízható támpontot, mivel a *falva* utótagú helynevek számos alkalommal *háza*, *laka*, *ülése* stb. utótagú nevekkel váltakoznak (KÁZMÉR, i. m. 119–21).

A jelző + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetű nevek latinul csakis egészükben lefordítva szerepelnek: nincsenek tehát **Nova falu* vagy **Új villa* típusú adataik. Az olyan forma, mint a Kraszna megyei Nagyfalva említése: 1213/1550: de *villa Nog* (Gy. 3: 518), egészen kivételesnek számít.

A latinul szereplő jelzős szerkezetű településnevek kétféle szórenddel fordulnak elő: a magyaros sorrend szerint a jelző megelőzi a jelzett szavát, a latinban viszont a fordított szórend a szokásosabb. E formák időbeli előfordulásának vagy gyakorisági viszonyainak a vizsgálatára az általam felhasznált anyag sajnos, nem megfelelő, az azonban ebben is megfigyelhető, hogy mindkét jelzős típusban mindkét sorrendi változatra bőséggel vannak példák. A jelző + helynév szerkezetűek között — mint a fentiekben láttuk — mind a *Minor Peer*, mind a *Vamus exterior* típus képviselve van, s ugyanígy a jelző + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetűeknél is: *Noua villa*, illetve *Villa sclavonialis*. A megkülönböztető szerepű jelzők olykor összekapcsoltan is előfordulnak a főtag mellett: 1335: p-um *maioris* et *minoris Apati* (Gy. 1: 425). A latinra fordított név néha körülíró formában szerepel: az egyik Baranya megyei Újfalva 1327-ben “ad *villam quedam novam*” formában fordul elő, majd 1328-ban “*possessio Wyfolu*”-ként (Gy. 1: 334), Biharban egy másik Újfalut [1291–4]-ben “*villa Nycolai bani nova*”-ként említenek (Gy. 1: 679), 1373-ban pedig mint *Wyfalva* szerepel (FNESz. *Berettyóújfalva*). A jelzős szerkezetet a latinban nagyon ritkán prepozíciós határozói formával adják vissza: *Hegyszentmárton*: 1332–5: *S. Martini de Monte* (MEZŐ 1996: 153 — itt a jelző azonban nem a településnévhez, hanem a névadó Szent Márton nevéhez kapcsolódik: ehhez lásd MEZŐ, i. m. 159 és

FNESz.) és egészen egyedi megoldásként: *Csehimindszent*: 1342: *Omnium Sanctorum de Cheh* (FNESz.).

A fent idézett *Oroszfalú és Tótfalu* latin megfelelője genitívuszos szerkezettel van kifejezve, ezek nyelvi jellegéről — körülírásként vagy fordításként való értelmezéséről — KÁZMÉR bizonytalanul nyilatkozik (1970: 40). A hasonló formákat a FNESz. felveszi adatai közé, például 1221/1240/1774: *prope villam Sclavorum*, 1297: *Tothfolu* (*Pinkatótfalu* alatt), s úgy tűnik, a latin alakot BENKŐ LORÁND is a magyar név fordításának tartja (1998: 68). A magyar településnevek nép(rész)névi jelzőit a latin fordításban vagy melléknévi vagy genitívuszos álló főnévi formában adják vissza. Az alkalmazott nyelvi szerkezet a név főtagjának a jellegétől függ. Úgy tűnik, az olyan esetekben, amikor a főtag nincs lefordítva latinra, kizárólag melléknévi jelző szerepel: erre lásd a fent említett *Magyarpeterd*, *Németlipcse*, *Oláhpéterlaka* adatait, továbbá például Székelyudvarhely említését: 1585: *Siculi Udwarhely* (FNESz.). Ha azonban a főtag is fordításban szerepel, többnyire genitívuszos megoldást alkalmaznak, mint ahogyan ezt *Oroszfalú és Tótfalu* fenti adatai mutatják, valamint például *Székely(új)vásárhely* előfordulása: 1323/1325: *de Novo Foro Siculorum* (FNESz. *Marosvásárhely*) is megerősíti. Ilyen esetekben kivételesnek számít a melléknévi jelzős szerkezet használata: 1380: *villa Ruthenica* a német: 1448: *Rewsdorffchin* (FNESz. *Oroszcsúr*) megfelelőjeként.

A latin névformákban alkalmazott különféle grammatikai szerkezetek — a minőségjelzős vagy a genitívuszos birtokos jelzős alak, beleértve a magyaros vagy latinos szórendi realizációkat is, valamint a szóhasználat, a szómegfelelés bizonyos fokú változatossága — a fordítás során adódó többféle nyelvi lehetőség megvalósulását mutatják. Ebből adódóan különböző konstrukciók mögött is kereshetünk azonos magyar nyelvi formákat, illetve más oldalról: egymással megegyező szerkezetek is képviselhetnek eltérő alakú magyar neveket.

KÁZMÉR MIKLÓS az itt bemutatottakhoz hasonló névfordításokról szólva — SZABÓ ISTVÁN véleményéhez (1966: 125) csatlakozva — arra a megállapításra jutott, hogy a nevek fordítása “csak addig képzelhető el, amíg az eredeti motivációt fontosnak tartották, tehát a névvé válásnak kezdeti szakaszában” (1975: 181). Véleményével részben egyetérthetünk, hiszen a motiváció, pontosabban a szemantikai tartalom áttetszősége feltétele a nevek fordításának, ám arra semmi nem utal, hogy csakis közvetlenül a nevek létrejötte utáni időszakban születhettek volna meg az oklevelek latin névformái. A tétel cáfolható egyrészt elméleti oldalról, mivel KÁZMÉR megállapítása mögött a tulajdonnevek fokozatos kialakulásának ma már a korábnál sokkal kevésbé hangoztatott és jóval szűkebb körben értelmezett tétele húzódik meg. Másrészt ennek konkrét adatok is ellene szólnak. Nem egy olyan korai előfordulást is tudunk említeni, ahol a magyar névformára korábbi adataink vannak, mint a latinra, például az abaúji Újfalú: 1321: *Vifalu*, 1332–5: *Nova Villa* (Gy. 1: 153) vagy a lipthói Újfalú: 1233: *Oyu-*

foluu, 1246: *pr-rum ... Nove Ville* (Gy. 4: 106) esetében. Azt, hogy a névhasználat latin formái nem a névkeletkezésnek mintegy a kezdeti stádiumát jellemzik csupán, még nyilvánvalóbban mutatja a latin változatok hosszan elhúzódó megjelenése: az Abaúj megyei Újvár első magyar nyelvű adatai a XII–XIII. század fordulójáról valók (1199/1272: *Wyvar*, 1222: *Wiwariensi*), de a latin alakokra még a XIV. század közepe táján is igen nagy bőséggel idézhetünk példákat (Gy. 1: 58–61).

A latin formák alkalmazását nem a név megszilárdulatlansága befolyásolta tehát elsősorban, hanem sokkal inkább a nevet tartalmazó dokumentum jellege. A KÁZMÉR adattárában latinul szereplő 22 jelző + *villa* összetételű névből 10 az 1332–7 között készült pápai tizedjegyzékben fordul elő (K. 132–56). E forrásban a fent említett többi névtípusra — a patrocíniumi nevekre, a jelző + településnév szerkezetűekre stb. — is feltűnően sok latin nyelvű példát találunk.

4.4.5. A magyar településnevek további típusai körében jóval ritkábban figyelhető meg a nevek latinra fordítása, de ha szemantikai áttetszőségük lehetővé tette, másfajta nevekből is alkottak latin megfelelőket. Vannak ilyen példák a vásártartásra utaló nevek között: *Csütörtökhely*: 1294: *Quintoforum* (Cs. 1: 250), *Asszonyvására*: 1203/1342//1477: de *Foro Regine* (Gy. 1: 595), *Martonvásár(a)*: 1259 u.: de *Foro Martini* (FNESz.), valamint a *-hida* utótagúak körében: *Jánoshida*: 1235/XV.: *Fons [□: Pons] Johannis* (Gy. 3: 104), *Mórichida*: 1242: *apud Pontem Mauriti* (Gy. 2: 609), és ilyen a hozzájuk hasonló szemléleten alapuló *Lórév* is: 1259/1261/1264: in *Portu Equorum* (Gy. 4: 203). A település jellegét mutatja a *Váralja*: 1332–7: de *Subcastro* (FNESz. *Gógánváralja*) és a *Háromudvar*: 1416: de *Tribus curiis* 'tkp. három udvarház' (FNESz.), hátrvédő örök települését jelölte az *Ór*: 1113: in *villa Spectaculi* (FNESz. *Vágőr*). Ez utóbbi latin forma azonban lexikálisan nem pontos megfelelése a magyar névnek (1298/1299: *Evr*: uo.).

Viszonylag sok magyar településnév jött létre metonimikus úton, valamilyen természeti földrajzi névből. Ezek fordítására is néhány példánk van csupán: a szemantikai áttetszőség természetesen itt is feltétele a latin forma létrehozásának. E nevek között csak egy van, amely egyetlen lexémából áll: *Mocsár*: 1305: de *Pallude* (Gy. 1: 462 és FNESz. *Kövesmocsár*), a többi mikrotoponimaként összetett név, amit a latin változatok pontosan visszaadnak: *Hosszúaszó*: 1309: de *Longavalle* (Gy. 3: 554), *Veresmart*: 1327: de *Ruffo monte* (FNESz.), *Kereszténysziget*: 1223: *ad insulam Christianam* (FNESz.), *Asszonypataka*: 1329: *Rivuli Dominarum* (FNESz. *Nagybánya*), *Héthárs*: 1312: de *Septem Tyliis* (FNESz.).

4.4.6. A középkori okleveleink latinra fordított helyneveivel kapcsolatos viszonylag gyér szakirodalomban kiemelt figyelemben részesült az a típus, amelyben személyt jelölő szó, rendszerint személynév és települést jelentő latin földrajzi köznévet, elsősorban a *villa* kapcsolódik össze, többnyire genitívusos

szerkezetet alkotva (például: *villa Petri*, *villa Martini*). A megkülönböztetett érdeklődést az magyarázza, hogy e szerkezetek magyar nyelvi megfelelői nem alapíthatók meg egyértelműen, sőt sok esetben még az sem világos, hogy helynevet takarnak-e, vagy pedig csupán a megnevezett személy birtokában levő falut, települést jelölik meg ('Péter/Márton nevű személy falva, birtoka'). Ha pedig helynevet sejtünk mögöttük, kérdéses az is, hogy a magyar településnév milyen formában rekonstruálható (*Péterfalva* vagy *Petri*, *Mártonháza* vagy *Mártonfalva* stb.).

KÁZMÉR MIKLÓS a *falva* utótagú nevekről írott monográfiájának összegző megállapítása szerint "A középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók igen gyakran egy *villa* + genitivusos személynév szerkezetből magyar személynév + *falva* helységnevet konstruálnak. CSÁNKI például *Herbordfalva* címszót ír az 1334-i *Villa Herbordy* adat alapján." (1970: 53). A KÁZMÉR által említett felfogást sokféle változatban, a nevek teljesebb vagy szűkebb körére vonatkoztatva találjuk meg a szakirodalomban. BÁRCZI csupán mintegy megengedően szól a típus meglétének lehetőségéről, megállapítva, hogy a személynév + *falva* szerkezetű településnevekben "gyakran, főképp a korábbi példákban, a második tag latinra fordítva is mutatkozik" (1958: 161). KÁZMÉR a megfelelő latin szerkezeteket csak akkor emelte be adattárába, ha a későbbiekből *-falva* utótagú magyar változata is ismeretes (1970: 53). E megszorítással gyakorlati szempontból ugyan egyet lehet érteni, ám az sem tagadható, hogy az így kirekesztett latin szerkezetek is takarhattak magyar helyneveket, csak ezeknek a későbbiekből sem maradt fenn említése, vagy éppen a településnevekre olyannyira jellemző szerkezeti változáson mentek át. KÁZMÉR azt is megjegyzi, hogy a latin formák minden esetben a valódi birtoklás kifejezésének a bizonyítékai, sőt másutt arról szól, hogy e szerkezetekről az sem bizonyítható, hogy már helynevek lennének (1970: 101), s egyetértőleg idézi PAPP LÁSZLÓ véleményét, aki szerint ezek még "a tényleges birtoklásra mutató személynévvel alakult helymegjelölések" (1961: 189). E megállapítás általános és kizárólagos érvényét azonban eleve cáfolják azok az adatpárok, amelyekben a latin forma későbbből való, mint a magyar név: például 1274: *Bulmanfalva*, 1349: *villa Ulmani* (K. 191), 1305: *Isontelke* [□: *Isop-telke*], 1359: *villa Isopis* (K. 167), 1229: *Tamási*, 1367: *Kis-Tamásfalva* [mindkét adat átírva], 1412: *villa Thomae*, 1550: *Thamasfalwa* (K. 286).

A névfordítás kérdésében a legszélsőségesebb véleményt alighanem BALOGH LÁSZLÓ fogalmazta meg, mintegy mellékesen, a helynevek struktúrájáról írott dolgozatában (1970). A nevek szerkezeti átalakulásának általános irányait kutatva úgy látja, hogy az Árpád-kori puszták személynévi eredetű településnevek nem illenek bele az általa elgondolt folyamatba, mivel — bizonyítandó tétele szerint — ezeknek eleinte földrajzi köznévvvel együtt kellett volna állniuk. A problémát úgy tartja áthidalhatónak, hogy az e nevek mellett az oklevelekben többnyire megtalálható latin földrajzi közneveket (*villa*, *terra* stb.) egy valós

magyar névrész fordításának tekinti. Gondolatmenete zárásaképpen megnyugodva konstatálja, hogy “Így strukturális elgondolásainkat ez a névtípus sem zavarja.” (i. m. 117). BALOGHnak a névadatok tízezreit figyelmen kívül hagyó teóriáját KÁZMÉR MIKLÓS (1975: 182–4) és MEZŐ ANDRÁS (1981: 96–7) kellő részletezettségű, meggyőző bírálatban részesítette, így ennek ismétlésére itt nincs szükség.

Célszerűnek tűnik azonban e kérdéskört nagyobb korpusz alapján is áttekinteni. A vizsgálatban itt is KÁZMÉR adattárára (K.) és a FNESz. anyagára támaszkodtam. KÁZMÉR a *-falva* utótagú nevek adatállományát is a lehető legnagyobb teljességgel kívánta összeállítani, s ez az anyag azt mutatja, hogy az általa tárgyalt 2 387 név több mint 5%-ának van latin nyelvű említése is, ami valamivel magasabb arány, mint amit a jelző + *falva* típusnál láttunk. A *falva* mellett szereplő névrészek alapján a latin fordításokat illetően négy típus látszik elkülöníthetőnek: a keresztény kultúrkörbe tartozó személynevekkel, az összes másfajta (belső, német, szláv stb. eredetű) személynévvel, a patrocíniumi nevekkel és a közszókkal alakult nevek csoportja.

Az európai keresztény-latin műveltségben általánosan ismert bibliai és martirologiumi neveknek a *falva*-val alkotott összetételeit a latin fordításban nagyfokú egységesség jellemzi: a személynév a *villa* után latinul genitívuszi formában szerepel: 1277: *Villa Mathei*, 1378: *Mathefalua* (K. 224), 1332–7: *villa Laurentii*, 1493: *Lewrynczfalwa* (K. 271), 1380: *villa Ladislai*, 1401: *Laczlou falua* (K. 282). A több tucat ide tartozó név között fordított szórendű említés alig akad: 1332–7: *Marci villa*, 1497: *Markosfalva* (K. 171), 1332–7: *Michaelis villa*, 1392: *Mykefalva* (K. 172), valamint 1367: *Christianus villa*, 1362: *Kereztyenfalua*, 1405: *Kereztyenfalwa* (K. 168). Ez utóbbi adat azonban a korábbi *falva* utótagú névváltozat fordításának tűnik, amelyben a jelzői rész melléknévi értékű. Néhány esetben a név nincsen lefordítva latinra, ilyenkor alapalakban, mintegy nominatívuszban áll: 1220: *villa Petur*, 1369: *Peturfalva* (K. 174), 1223: *Terra Mihál*, 1455: *Myhalfalwa* (K. 225), ez utóbbi azonban inkább egy korábról is adatható *Mihály* ~ *Mihályi* megfelelője lehet: 1358: *Nogmihaly*, 1425: *Michali* (FNESz. *Mihályi*). Ide tartoznak azok az esetek is, amelyekben a személynév magyaros és latinos formája csaknem egybeesett: 1286: *villa Abraham*, 1402: *Abrahamfalua* (K. 275), 1311: *villa Bethleem*, 1355: *Bethlemfalua* (K. 277).

A fenti csoportban bemutatott többségi minták szerint szerepelnek latin fordításban a patrocínium + *falva* szerkezetű nevek is, amelyek közül KÁZMÉR adattárában csaknem másfél tucatnak van latin megfelelője: 1318: *Villa Sancti Jacobi*, 1362: *Scenthicobfolua* (K. 266), 1332–7: *Villa Sancte Marie*, 1447: *Boldogazzonfalva* (K. 162). Mint már korábban említettem, az efféle névfordítások nagy bőségben szerepelnek MEZŐ mindkét e tárgyban írt könyvében is (1996 és 2003).

Az itt vizsgált névtípuson belül a harmadik csoportba azok a helynevek tartoznak, amelyekben a *falva* mellett olyan személynév áll, amely nem a keresztény-latin kultúrkörből való. Ezek latin változatainak többféle szerkezeti megvalósulása fordul elő a forrásokban: a személynév genitívuszi és nominatívuszi formában is állhat, és mindkét típus kétféle szórenddel jelenik meg. A személynév + *villa* szórendre azonban csak néhány példa akad mind a genitívuszos, mind az alapalakot mutató változatok között: 1332–7: *Heniungi villa*, 1369: *Henigfolua* (K. 166), 1332–7: *Biborch villa*, 1566: *Bijfarcz falwa* (K. 161). Az összes nevet figyelembe véve a nominatívuszi és a genitívuszi formák aránya 2/3 : 1/3. A birtokos esetben álló személynévek köre viszonylag jól meghatározható: nagy többségben vannak a német eredetűek — 1313: *Terra Corardi*, 1371: *Corraldfalua* (K. 217), 1320: *Villa Henrici*, 1330: *Hedrychfalwa* (K. 289) —, de van köztük szláv és olasz — 1264: *villa Stoyani*, 1340: *Stoyanfalua* (K. 244), 1332–7: *Guidonis villa*, 1415: *Gydofalua* (K. 165, ezekhez lásd FNESz. *Gidófalva*) — eredetű is. Az egyértelműen felismerhető idegen eredetű személynévek olyan következetességgel szerepelnek genitívuszi formában, hogy ennek alapján például az 1263-ból való *villa Herman*-t sokkal inkább tarthatjuk az 1381: *Herman* megfelelőének, semmint az 1435: *Hermanfalwa* fordításának (máshogyan KÁZMÉR, i. m. 208). A *Csépán* esetében a genitívuszi használat — 1267: *Terra Chepani*, 1342: *Chepanfalwa* (K. 288), illetve 1307: *Villa Chepani*, *Chepanfalua* (K. 277–8) — azt jelezheti, hogy az oklevél-fogalmazók számára egyértelmű volt a név idegen (szláv) eredete, sőt az utóbbi településre vonatkozó 1295: *Villa Stephani* (FNESz. *Csépánfalva*) adat arról tanúskodik, hogy a név más nyelvbéli megfelelőivel is tisztában lehettek. A genitívuszban álló személynévek között kivételesen magyar név is előfordul, mégpedig több település különböző adataival, például 1332–7: *Karachini villa*, 1462: *Karachonfalwa* (K. 168), de több említésben ugyanez alapalakban is szerepel: 1221: *Villa Karachon*, 1369: *Karachunfalua* (K. 260).

A személynévet alapalakban tartalmazó latinra fordított helynevek között is többségben vannak azok, amelyek idegen eredetű névből származnak. Ezek genitívuszi formája olykor a hangszerkezeti jelleg alkalmatlansága miatt hiányozhat: 1421: *Villa Dorozlo*, 1459: *Dorozlofalw* (K. 296, ehhez lásd FNESz. *Csákánydoroszló*), más esetekben talán a ritkaságuk, így idegen névként kevésbé ismert voltuk akadályozhatta meg a latinos használatot: 1281: *Terra Kondakur*, 1510: *Condakorfalwa* (K. 216, ehhez lásd FNESz. *Kondákor*), 1375: *villa Crich*, 1411: *Kyrychfalwa* (K. 169). E típusba tartozik a magyarban keletkezett személynévek használata is. Ezek között vannak képzővel alakultak: 1227: *Terra Wodos*, 1280: *Vadosfolua* (K. 267, ehhez lásd FNESz. *Vadosfa*) és közsőzből jelentéstani úton létrejött személynévek is: 1296: *terra Chyzer*, 1361: *Cizerfalwa* (K. 194, ehhez lásd TESz. *csiszár*), 1468: *Poss. Erdew*, 1511: *Erdewfalwa* (K. 164), ez utóbbi azonban nem feltétlenül személynév, hanem lehet közsői elem

is. A keresztény nevekből rövidítéssel, illetve képzéssel alakított személynévek is magyar formában, alapalakban szerepelnek a latin konstrukciókban: 1234–70: *Villa Luca*, 1395: *Lucafalva* (K. 262, ehhez lásd RMCsSz. *Luka*), (1291–4): *villa Benke*, 1475: *Benkefalva* (K. 294, RMCsSz. *Benke*). Mindössze egy olyan adatot ismerünk, amelyben ilyen becézőképzős alakot latinra lefordítva találunk meg: 1332–7: *Michaelis villa*, 1392: *Mykefalva*, ám ennek van 1332–7-ből *Mike* változata is (FNESz. *Mikefalva*). Latinul is szerepelhetnek azonban a körülíró jellegű összetett személynévek: 1369: *villa Nicolai filii Prebyl*, 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (K. 234), 1327: *villa Nicolai dicti Ewz*, 1349: *Ewzmyklosfalva* (K. 283).

A *-falva* utótagú nevek negyedik csoportjában főtagként közszó szerepel; elsősorban személyt, főleg méltóságot jelölő szó, de néhány további köznévi előfordul e típusban. Ha a méltóságnevet tartalmazó nevek latinra fordítva vannak megemlítve, akkor — egy-két kivételtől eltekintve — mindkét névrész latinul áll: 1330: *Villa Abbatis*, 1338: *Apathfalva* (K. 268), 1329: *villa Praepositi*, 1345: *Prepostfolva* (K. 174–5), 1208: *praedium Bani*, 1393: *Banfolua* (K. 161). A *Királyfalva* kétféle szerkezettel szerepel latin fordításban: 1332–7: *villa Regis*, 1348: *Kyralfolwa*, illetve 1332–7: *Principis villa*, 1808: *Királyfalva* (K. 169), az *Asszonyfalva* 'a királyné faluja' főtagja viszont magyarul áll: 1284: *Possessio Ozun*, 1359: *Azunfalwa*, illetve 1235 k.: *Villa Asscun*, 1237 k.: *Ohzynfolua*, ám ez utóbbinak van latin megfelelője is: 1235: *Terra populorum Regine* (K. 253). A többi személyt jelölő szó magyarul szerepel: 1365: *Villa Aprod*, 1365: *Aprodhaza* (K. 181), 1348/1430: *villa Dyak*, 1403/1416: *Dyakfalwa* (K. 278), 1339: *possessio Lean*, 1443: *Leanfalwa* (K. 282). Néhány nem személyt jelentő szó is előfordul a latinra fordított nevekben: 1332–7: *Potok villa*, 1487: *Pathakfalwa* (K. 273), 1332–7: *Villa Castri*, 1355: *Varfolua* (K. 249). A *Tejfalva* eredetileg *Timotejfalva* volt (1237: *ville Timothei*), a személynévi előtag csonkulással alakult becéző formáját (1298: *Theyfalua*) azonban a *tej* szóval azonosítva fordították le latinra: 1345: *Villa Lactis* (FNESz. *Tejfalusziget*).

A *falva* utótagú településnevek csoportjában a nevek magyar és latin alakjainak megfelelései — amint ezt a fentiek is alátámasztják — bizonyos szabályszerűségeket mutatnak, ám a kép viszonylagos egységét a már említettek mellett további "szabálytalanságok" is megtörik.

Az itt felsorolt példák között számos olyan adatot találunk, amelyben a *falva* megfeleléseként nem a *villa*, hanem a *possessio*, a *praedium* vagy a *terra* áll, s ezt a sort megtoldhatjuk még a *domus*-szal is: 1324: *domus Karachyni*, 1332: *villa Karachyni*, 1410: *Karachonfolua* (K. 168). Azonos helyre vonatkozóan váltakozhat egymással a *villa* és a *terra* is: 1313: *terra Blasii*, 1332–7: *villa Blasii*, 1346: *Balaszfalwa* (K. 160). Természetesen elképzelhető, hogy az ilyen említések *Balázsfölde*, *Balázs(nak a) földje*, *Karácsonyháza* stb. formákat takarnak, de a számos efféle megfelelés azt is jelezheti, hogy e latin formák mö-

gött nem kell feltétlenül a magyarul is adatható névtől eltérő alakot keresni, hanem egyszerűen különböző fordítói eljárás, értelmezés megvalósulásának is tekinthetjük őket.

Ezt az is alátámasztja, hogy olyan példákat is ismerünk, amelyekben a latin *villa*-s formával szemben a magyarban a *falva* mellett *háza* névváltozat áll, amelyek egyidőben lehettek használatban, s mindegyik visszaadható volt a *vil-la*-val: 1365: *villa Aprod*, 1365: *Aprodhaza*, 1367: *Aprodpalfolua* (K. 181), [1291–4]: *villa Cosme*, 1327: *Cozmahaza*, 1421: *Kozmafaluua* (K. 169). Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a *villa* + személynév szerkezetek pusztán személynévi helyneveket is takarhatnak, akkor egyes esetekben — ha például a magyar névnek többféle változata is adatható nagyjából azonos időből — nem lehet eldönteni, hogy a latin formát melyik magyar alakhoz kössük. Ennek megfelelően például az [1291–4]-ből való *villa Ivanka* bármelyik alábbi formához hozzárendelhető: 1332–7: *Iuanka*, *Yohankahaza*, 1397: *Iwankafalua* (K. 167). Ebből természetesen adódik az a következtetés, hogy az olyan esetekben, amikor az efféle latin szerkezeteknek nincs magyar megfelelésük — mert például a település elpusztult stb. —, a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van.

A *villa*-nak a névhez tartozása nem könnyen határozható meg a patrocíniumi nevekben sem, főleg amiatt, hogy az efféle nevek nagy számban érintették a különféle szerkezeti változások (ehhez lásd MEZŐ 1996: 243–5). De okozhat gondot a patrocíniumi névrészek nyelvi azonosítása is: 1332–7: *Villa S. Katherine*, 1396: *Zenthkatarena Azzonfalua* (K. 241); 1355: *Villa Sancte Jacobi Apostoli*, 1372: *Zenthycabfalua* (K. 241); 1370: *villa episcopoli S. Thome*, 1464: *Zenthamasfalwa* (K. 242). Az utóbbi fordításokban azonban inkább pontoskodó, “tudós” megfeleltetéseket sejtethetünk, semmint valós magyar alakok hű tükrözését.

Arra is láttunk példát a fentiekben, hogy a személynévi rész azonosíthatósága nem egyértelmű a latin és a magyar változatban: a *villa Michaelis* többnyire a *Mihályfalva* nevet adja vissza, de egy esetben a *Mikefalva* megfelelőjeként fordul elő. Hasonló jelenség azonos település különböző adataiban is megfigyelhető: 1312: *Villa Johannis*, 1448: *Janofalwa*, 1475: *Janusfalwa* (K. 212).

Az eddigiekben bemutatott példák sokszínűsége is azt mutatja, hogy a latin előfordulások vulgáris nyelvi megfeleltetésével kapcsolatban teljes mértékben elfogadható BENKŐ LORÁNDnak a közelítésmódja, aki e relációban bonyolult összefüggérendszerrel lát, ám éppen emiatt fontosnak tartja az egyes esetek minél pontosabb tisztázását, felderítését: “Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy »nominativusos« *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo*, *Petersdorf*, *Petresti* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy” (1998: 115). Ahogy BENKŐ is jelzi, elvileg további névformák is

megfelelhetnek az efféle latin szerkezeteknek, mint láttuk, főleg *laka* és *háza* utótagúak, de még *Szentpéter* típusúak is akár (ehhez lásd például: 1332–7: *Villa Petri*, 1773: *Sz. Péter*; vö. FNESz. *Komáromszentpéter*). Ám az is kétségtelen, hogy az egyes névtípusok nagyon eltérő gyakorisággal szerepelhetnek az itt jelzett latin szerkezetekkel. A *villa Petur* például aligha takarhat *Pető*, *Petri*, *Petőfalva* formát. A *villa Petri* leggyakrabban a *Péterfalva* típusú nevek fordításaként szerepel, s bár elvileg a magyar *Petri*-nek is kétségkívül megfelelhet — ilyen példát azonban nem ismerek —, de ez inkább csak e magyar névforma és a *Petrus* latin genitívuszi alakjának a véletlenszerű egybeeséséből adódik. A képzéssel alakult helyneveket ugyanis nemigen volt szokás latin szerkezetekkel visszaadni, noha néhány ilyen példa is akad: 1262: *villa Latina*, +1267/1411: *Oloscy* (FNESz. *Nagyolaszi*), 1215/1550: de *villa Latinorum Waradiensium*, 1273/1392/1477: *Olazy* (Gy. 1: 648 és FNESz. *Váradolaszi*), sőt 1346: *Stephand*, *Istwand* (Cs. 1: 63 és FNESz. *Zalaistvánd*).

4.5. A Kárpát-medence nyilvánvalóan nem magyar, főleg szláv és német vulgáris használatú helyneveinek az oklevelezésben latin alakban való szerepléséről alig tudunk valamit. Ez a kérdéskör részben érintkezik a magyar–szláv, német, román nyelvi kapcsolatoknak a helynévrendszerben megnyilvánuló rendkívül bonyolult problematikájával, erről azonban — éppen összetettsége miatt — itt nem kívánok szólni. A szláv helynevek latinra fordításával kapcsolatban KRISTÓ GYULA — kitérve Anonymus efféle törekvésére is — egyedül *Visegrád Altum Castrum*-ként való szereplését említi, megállapítva, hogy “a királyi kancelláriában tudták, hogy a szláv nyelvi Visegrádnak mi a latin megfelelője” (1986: 32–3). KRISTÓ példáját — amelyre lásd: +1306: Dat. in *Alto Castro*, valamint 1325: Dat. in *Alto Lapide* és ezek számos további előfordulását (Gy. 4: 706–10) — más nevekével is megtoldhatjuk. Szlovák nevek szerepelnek latinra fordítva az alábbi adatokban: 1332: Mathias heremita de *Prato*, 1354: *Welkypolya*, 1561: in possessione *Altoprato* (Gy. 1: 484–5, valamint FNESz. *Pálosnagymező*); 1314: *Clara Vallis*, 1349: *Dolina* (FNESz. *Dolyán*), sőt képzéssel alakult névben is: 1254: *Villa Peotry*, 1335: *Petrowcz* (FNESz. *Petróc*). Van olyan példa is, amelyben a latin alak mellett szlovák és magyar változatok is szerepelnek: 1259: *Villa Mykus*, 1439: *Mykosoucz*, 1498: *Mykwssowecz*, 1519: *Mykosfalwa* (K. 227). Magyarországi német településnevek is szerepelnek latin fordításban: 1332–7: de *Alto Campo*, 1382: *Hofeld* ‘Hochfeld’ (FNESz. *Hóföld*); 1286: *villa Canis*, 1336: *Hundsdorf* (FNESz. *Hunfalva*); 1279: *Villa Compositi*, 1284: *Kapusdorf* (FNESz. *Káposztafalu*), 1323: de *Parvo Horreo*, 1468: *Cleyn Schwren*; 1332–5: *Magnum Horreum*, 1468: *Grossschwren* (FNESz. *Kiscsűr*). E példák száma a Kárpát-medence szláv és német nyelvű területeit bemutató okmánytárak anyagából természetesen jelentősen szaporítható lenne.

4.6. Az ilyen és ehhez hasonló névfordítások mindenképpen a kancellisták és más oklevél-fogalmazók magas szintű nyelvi képzettségét mutatják. A Kárpát-medence vulgáris — jórészt magyar, de részben szláv és német — nyelvű helyneveinek az oklevelekben latinul történő említését aligha lehet tehát pusztán véletlen, “lélektanilag indokolt” eseteknek tartani (vö. GYÖRFFY 1970: 200). Azt, hogy a latin nyelvű helynévhasználat nyilvánvalóan tudatos törekvés, szándékos oklevélírói magatartás eredménye, kétségkívül jelzik azok a névcsoportok, amelyekben szinte kizárólagosnak tekinthető a latin nyelvű említés: e téren a következetesség olykor olyan mértékű, hogy egyfajta — vélhetően a képzés során elsajátított — norma megnyilvánulását láthatjuk benne. A nevek más csoportjait — mint láttuk — vagylagosan érinti a latinra fordítás, és vannak olyan esetek is, amelyek létrejötte inkább alkalmoszerűnek mondható. Valójában az is a norma részének tekinthető, hogy vannak olyan helynévfajták is, amelyek könnyen lefordíthatók lennének ugyan latinra, ám mégis szinte mindig vulgáris nyelven szerepelnek: ilyenek például a (nem jelzői szerepű) nép- és néprésznevből alakult településnevek (ehhez lásd BENKŐ 2003: 88). E fordítói norma érvényesülésének, időbeli kibomlásának és az egyes oklevél-kiállító helyekhez való kötődésének vizsgálatára csak az itt bemutatottnál is jóval gazdagabb forrásanyag áttanulmányozása révén nyílna lehetőség. Az azonban enélkül is jól látható, hogy a latin nyelvű helynévhasználat a magyarországi írásbeliségben hosszán elhúzódóan jelen van: példaként itt csupán azt említem meg, hogy Lipszky Repertóriumában következetesen feltünteteti az egyes nevek latin nyelvű változatait is.

Az oklevelek latin helynévhasználatát illető normatörekvés meglete természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvi megoldások terén feltétlenül és kizárólagosan egységesség jellemezné az oklevél-fogalmazók latinságát. Az oklevelek latin névformáinak alkalmazásában és kialakításában a tudatos és az ösztönös eljárás módok éppúgy megmutatkoznak, mint ahogyan ezt BENKŐ LORÁND Anonymus munkájával összefüggésben is bemutatja, s amelynek okát abban látja, hogy a szerző “tudós latinsága és anyanyelvi bázisa nemegyszer ütköztek és keveredtek” egymással (1996: 237).

5. Mint a korábbiakban többféle összefüggésben is utaltam rá, a középkori oklevelekben a Kárpát-medence helyneveinek csak egy egészen kis töredéke szerepel latinra fordítva, a nevek túlnyomó többsége azonban magyarul van feltüntetve. A magyar szavaknak a latin szövegbe való beiktatásához az oklevél-szövegezők jellegzetes mondatszerkesztési eljárásokat, különböző nyelvi eszközöket alkalmaztak. A továbbiakban ezeket tekintem át, de a szemle során kitérek arra is, hogy a szövegbe illesztett magyar nyelvű helyjelölő elemek funkciójuk szerint milyen típusokba sorolhatók. E tipizálás részben a befoglaló latin szerkezetek jellege alapján végezhető el.

5.1. A magyar szavaknak a latin szövegbe való beleszövéséhez az oklevél-fogalmazók igen gyakran megnevezést, mondást jelentő szavakat használtak fel, amelyek nemcsak beillesztik a szövegbe az adott idegen nyelvi szót, hanem egyúttal ki is emelik belőle, el is különítik tőle, mintegy hangsúlyozva a szöveg-egésztől való különbözőségét, mondhatni idézetszerűségét. Ilyen nyelvi eszközzel találkozunk az első eredetiben fennmaradt oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél első helynévemlítésénél: 1055: in loco, qui *vulgo dicitur* Tichon (DHA. 149,31). E szövegalkotói eljárásra az oklevélben egész sor további példát találunk, amelyeknek ráadásul a nyelvi sokféleségük is feltűnő: Rivulus namque, qui *dicitur* Fuk (150,1–2), Adhuc autem est locus Mortis *dictus* (150,31), villa, que *vocatur* Gamas (150,22), locus ... cuius est *vocabulum* Koku zarma (150,10–11), Preter ista locus est, *cognominatus* Lupa (150,19–20), alius locus, Kert hel *nomine* (150,9). Az oklevél fogalmazója láthatóan stiláris változatosságra törekedve alkalmazta a többféle, lényegében azonos szerepű latin kifejezést.

Ilyen és hasonló helyek az Árpád-korból fennmaradt oklevelekben ezrével, sőt inkább talán tízezzrel fordulnak elő, így az egyes változatok gyakoriságáról nehéz pontos képet alkotnunk. Ebben azonban valamelyest segítségünkre lehet a „Diplomata Hungariae Antiquissima” GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett I. kötete (DHA.), amely az 1000–1131-re datált oklevelek szövegét közli, és ezek latin kifejezéseiről mutatót is közread. E listában három olyan itt tárgyalt elem szerepel, amelynek előfordulásait nagy gyakoriságuk miatt az indexben meg sem adják. Ilyen a *nomen* ’név, elnevezés’ főnév⁹ *nomine* ’név szerint’ ablatívuszi formája, valamint a *dico* ’mond, nevez valakit valaminek’ és a *voco* ’hív, mond, nevez valakit valaminek’ igéknek elsősorban a passzív *dicitur* és *vocatur* alakjai, amelyekre fent, a Tihanyi alapítólevélből már idéztem példákat. Ritkán az igék többes szám 3. személyben általános alany kifejezőjeként is előfordulnak: +1092/[1325 k.]/1399: Villa in Aureo Loco, quam vulgo Aranyan *vocant* (DHA. 284,26–7). E három szó becslésem szerint külön-külön is több száz alkalommal fordul elő az általam vizsgált funkcióban a DHA.-ban említett több mint másfélszáz oklevélben. Más igék passzív formái is állhatnak ilyen szerepben, ezek előfordulási nagyságrendjét a gyakorisági viszonyok érzékeltetése végett adom meg. Mintegy három tucatnyi *nominatur* (< *nomino* ’nevez, elnevez’) szerepel az oklevelekben: 1086: ad fontem, qui *nominatur* Tuhut sedu (DHA. 250,43), tíznél kevesebbszer fordul elő a *nuncupatur* (< *nuncupo* ’megnevez’): +1075/+1124/+1217: Super fluvium, qui *nuncupatur* Crys (DHA. 218,5), az *appellatur* (< *appello* ’nevez, szólít, hív valaminek’): [1093–95]: silvam unam, qui *appellatur* Hashag (DHA. 300,13) és a *cognominatur* (< *cognomino* ’(mellék)nevet ad’): 1061/1257/1377: Insulae cuiusdam Urtim vocatae, quae *cognominatur* Markcha (DHA. 173,3). A

⁹ A latin szavak jelentését — ahol külön nem jelzem — GYÖRKÖSY 1984 alapján adom meg.

többes szám 3. személyű alak használata ebben az igecsoportban is kivételesnek számít: +1092/[1325 k.]/1399: Villa Mortua similiter iuxta Tyza, quam vulgo Morotua *nominant* (DHA. 285,4). Ezeknél talán valamivel gyakoribb, de ös-szességében mégis ritkának tűnik a megnevezést, mondást jelentő igék igenévi formáinak e funkcióban való előfordulása: erre a Tihanyi alapítólevélből fõnt idézett esetek között is találunk példákat (*dictus, cognominatus*).

A megnevezõszók e látszólagos sokszínûség ellenére nagyon is egységes szerkezetípusba foglalják a magyar szavakat. E szerkezetnek mindig egy olyan latin földrajzi köznév a fõtagja (*villa, rivulus, silva* stb.), amely azt mutatja meg, hogy milyen típusú helyet jelöl meg a szóban forgó, idézetszerûen használt magyar kifejezés. Ez a köznév gyakran azonban csak általánosságban jelöli meg azt, hogy valamiféle helyrõl (*locus*) van szó. A fõtaghoz vonatkozó kötõszóval kapcsolódik a megfelelõ megnevezõszót tartalmazó mellékmondat, többnyire passzív formájú igei állítmánnyal (*dicitur, vocatur, nominatur* stb.), de ritkábban elõfordul, hogy a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet helyettesíti (*dictus, cognominatus* stb.). A magyar nyelvi elem ehhez az igei természetû megnevezõszóhoz kapcsolódik, többnyire úgy, hogy közvetlenül elõtte vagy mögötte áll.

E szerkezetekben a megnevezõszóhoz határozói bõvítmény is kapcsolódhat, mégpedig rendszerint a *vulgo* adverbium, amelynek az általános jelentése ('általában, gyakran, rendszeresen') mellett a középkori oklevelekben speciális értelme van: 'az adott helyen közönségesen beszélt nyelven'. A DHA.-ban átvizsgált sok száz megnevezõszós szerkezetbõl jó két tucat esetben fordul elõ ilyen adverbium, túlnyomó többségben a *dicitur* állítmány mellett: 1086: ad caput vallis, que *vulgo dicitur* Qumlouozou (DHA. 250,39–40), de néha másutt is: 1086: predium, quod *vulgo vocatur* Mogos (DHA. 255,17). A *vulgo* helyett pár esetben a *vulgaris* 'közönséges' melléknév határozói alakja (*vulgariter*) áll: 1086: meta incipitur de gemina frutice, quod *vulgaliter vocatur* ikirbukur (DHA. 255,18–19). Arra is van példa, hogy ilyenkor a *hungarice* 'magyarul' szerepel a szerkezetben: +1075/+1124/+1217: per silvam Huntiensem, que *hungarice* Surkuscher *vocatur* (DHA. 213,26–27), sõt olyan eset is elõfordul, hogy a magyar és a latin név is meg van adva a szövegben: +1075/+1124/+1217: in loco, qui *dicitur hungarice* Aranas, *latine* Aureus (DHA. 218,1–2).

Ilyen megnevezõszós szerkezetek nemcsak az oklevelekben fordulnak elõ, hanem másfajta latin szövegekben is. BENKÕ LORÁND például Anonymus szõrványaival kapcsolatban említ hasonlókat, és vizsgálandónak tartja e "körülríró" formák és az "egyszerû" névszerkezetek magyar nyelvi megfelelõinek a viszonyát (1998: 85–6). Ugyanis noha számos példája van szõrványaink körében a megnevezõszós szerkezetek alkalmazásának, még több olyan esettel találkozunk, ahol a magyar név ilyen formula nélkül van beiktatva a latin szövegbe. E két forma váltogatása teljesen általános az oklevélszövegekben, erre példaként ismét elõ eredetiben fennmaradt oklevelünkben lássunk egy részletet: 1055:

Rivulus namque, qui dicitur Fuk ... ad lacum Turku ... usque ad Zakadat ... ad angulum aruk (DHA. 150,1–7).

A szerkezetes és az a nélküli használat között nehéz különbségeket felfedezni, hiszen adott esetben ugyanazok a névformák még egyetlen oklevélen belül is hol így, hol úgy fordulnak elő. Ezért úgy gondolom, hogy az egyik vagy a másik forma alkalmazása mögött nagyon határozott szabályokat — amelyekhez az oklevél-szövegezők munkájuk során igazodtak volna — keresni nemigen lehet. Mindamellet néhány apró különbség észrevehető közöttük.

A szerkezetes formában megnevezőszóval bevezetett nevek a szövegben éppen körülírással jellegük révén nyelvi szempontból kétségkívül nagyobb súllyal vannak jelen, mint a szövegbe egyszerűen beillesztett szavak. Ez a kitüntetett nyelvi helyzet gyakran együtt jár az oklevélben tartalmi szempontból is kiemelt szerepet játszó hely nevének a megemlítésével. A pécsváradi bencés apátság alapítólevele szerint a király 41 falut adományozott, amelyeknek részben a határát is leírja az oklevél szövege: +1015/+1158/[1220 k.]: Prima *Fonsol nominatur*, que ab oriente terminatur *Salsuh*, ab oriente *Aruc*, ab occidente *Chrumvrowozov*, a septemtrione *Ruzii*. Secunda *Chomur nominatur*, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*. Tercia *Zumla nominatur*, que stb. (DHA. 73,8–12). Az oklevélben a birtokok nevei tehát mindig szerkezetes formában szerepelnek, a többi név viszont e nélkül illeszkedik a leírásba. E törekvés azonban — noha a szövegszerkesztésből megítélésem szerint jól kivehető — még az oklevél viszonylag nem hosszú szövegében sem valósul meg kivétel nélküli érvényességgel.

A szerkezetes és az egyszerű formák használatában különbség látszik a tekintetben is, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert hely említéséről van-e szó. A fontosabb, szélesebb körben ismert helyek neve mellett ritkábban fordulnak elő megnevezőszók. Talán e különbség magyarázza a Tihanyi alapítólevél már idézett szövegrészének kétféle szerkesztési formáját is: 1055: in loco, qui *vulgo dicitur Tichon*, super *Balatin* (DHA. 149,31). Itt azonban figyelembe kell venni azt is, hogy — mint ahogyan a korábbiakban láttuk — a jelentős, ismert helyek neve gyakran szerepel latinul: erre azonban az itt tárgyalt szövegszerkesztési probléma, amely s magyar nyelvű elemek beiktatásával van összefüggésben, magától értetődően nem vonatkozik.

Ha az oklevélszövegben ugyanaz a név kétszer vagy többször is előfordul, és az első helyen megnevezőszós szerkezetben szerepel, akkor a további említések — különösen közeli szöveghely esetében — rendszerint szerkezetes forma nélküliek. Ilyen megoldást a Tihanyi alapítólevélben is találunk: 1055: Locus est alius, qui dicitur *Huluoodi*, procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet; et ab eodem *Huluoodi* (DHA. 150,3–4). Ilyenkor a második említés mellett nem ritkán egy visszautaló szerepű névmási elem (*eodem*, *ipse*) is található.

BENKŐ LORÁND a korai oklevelekben szereplő *Földvár* nevek (például 1340: *Sub monte Feldwar vocato*) kapcsán megemlíti, hogy a mellettük szereplő *vulgo*, *vulgariter*, *dictus*, *vocatur*, *nuncupatur*-féle “kitételek” is implicite jelölői annak, hogy az ilyen esetekben nem tényleges várakról, castrumokról van szó (1998: 130). BENKŐ megfigyelését egy másik, a bennünket itt jobban érdeklő irányba is kitérítjük: az általa felsorolt megnevezőszók használatát ezekben az esetekben az indokolja, hogy a szerkezet főtagjaként álló szó (*mons*, *monticulus* stb.) és a név földrajzi köznévi része (*vár*) — amely rendszerint a megjelölt hely fajtajára utal — között ellentmondás van, tudniillik nem várról, hanem valójában egy dombról van szó. Más példák is mutatják, hogy olyankor, amikor a név lexikális tartalma ellentmond a megjelölt hely latin földrajzi köznévvvel is kifejezett jellegének, az oklevél-fogalmazók a megnevezőszós szerkezetek használatával igyekeznek ezt az ellentmondást feloldani. Ezt adott esetben még a magyar név latinra fordításával is megtoldhatják: 1259/1327//1402: *prope monticulum, quod castrum nuncupatur* (Gy. 1: 144). Az itt bemutatott helyzetben a megnevezőszós szerkezetek használatát viszonylag gyakorinak láthatjuk, ám ebből természetesen nem következik az, hogy e formulákat ne használnák olyankor is, amikor a szerkezet főtagja és a helynév földrajzi köznévi része pontosan megfelel egymásnak: 1318: *transit fluvium Thelek pothoka vocatum ... aquam Zkurbyn vocatum ... ad fluvium Megee pothoka vocatum et iuxta ipsum Megepothoka* (Gy. 1: 139). (Az utóbbi két forma az ismétléses előfordulás szerkezeti különbözőségét is jól mutatja.)

KÁZMÉR MIKLÓS szerint a helynévi szórványok mellett szereplő *vulgariter*, *vulgo*, *vulgo dicitur* típusú megnevezőszók, illetve az ilyeneket tartalmazó latin kontextus azt igazolja, hogy “az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Véleményével alapvetően egyet lehet érteni, ám azt is le kell szögezni ugyanakkor, hogy azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg. Másrészt persze az sem következik KÁZMÉR megfogalmazásából, hogy e körülírással szerkezetekben csakis nevek szerepelhetnek. Számos példa mutatja ugyanis, hogy ezek a formulák nemcsak a neveknek a szövegbe illesztésére voltak használatosak, hanem közszavakénak is: azaz alkalmazásuk általában a magyar nyelvi elemeknek a latin szövegbe való beiktatását segítette elő. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy az efféle szerkezetek elsősorban nem arra utalnak, hogy a bennük levő magyar elemek tulajdonnevek, hanem inkább arra, hogy magyar nyelvűek.

Ennek igazolására célszerűnek tűnik egy olyan, az oklevelekben előforduló közszoói csoportot az itt tárgyalt szempontból tüzetesebben megvizsgálni, amely kellően nagy számú példát szolgáltat számunkra, s amelynek az elemzése révén esetleg fény derülhet a tulajdonneveknek és a közszoóknak az e szerkezetekben való eltérő megjelenésére is. Közismert, hogy az oklevelekben a határleírások-

ban gyakran előfordulnak magyar nyelvű fanevek: ezek ugyan nemcsak köznévi értékben állhatnak, de itt csakis a kétségkívül közszói szerepükre voltam tekintettel, azokra, amelyek mellett a latin *arbor* vagy *lignum* minősítés áll, s ezek közül is — a lehető legnagyobb egyértelműség végett — csak azokat vettem figyelembe, amelyekben a *fa* utótag is szerepel. Forrásként GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első kötetét (Gy. 1.) használtam, amelyben a fönt jelzett szavak százas nagyságrendben fordulnak elő. (A vizsgálathoz jó segítséget adnak a HA. 1. megfelelő szócikkei.)

A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fáknek — feltűnő és helyhez kötött voltuk, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt. Az oklevelek a határjelként álló fákra hol latin, hol magyar nyelven utalnak. Egy 1313-ból való oklevélben például sorrendben az alábbi formák fordulnak elő: *arbor Egerfa*, *arbor pirus*, *arbor kerkus*, *3 arbores surgentes de una radice Gertanfa dicte*, *arbor Gertanfa dicta*, *arbor tilie magna*, *arbor magna hangas Byk vocata*, *arbor ilex*, *arbor tilie*, *arbores cerasarum*, *magna arbor ceraseus que est cruce signata*, *arbor Ihorfa vocata*, [*arbor*] *Ihorpha dicta*, *arbor pirus*, *arbor Egurfa dicta* (Gy. 1: 385). A latin és a magyar említések — úgy tűnik — különösebb szabályszerűség nélkül, mondhatni szeszélyesen váltakozva fordulnak elő a szövegben. Arra is van példa, hogy a latin és a magyar forma közvetlenül egymás mellett szerepel: +1294/1471: *arbor pomi* et *arbor egurfa* (Gy. 2: 507). A magyar formák többnyire egyszerűen az *arbor* után állnak, ám vannak olyanok is, amelyek — mint a fenti példák között is néhány — megnevezőszerű szerkezetben (*dicta*, *vocata*) vannak megemlítve. Ezek a formák azonban összességében csekélyebb számúak, a vizsgált korpusz több száz fanevéből csak néhány tucatnyi tartozik ide.

E szerkezeteket megvizsgálva kitűnik, hogy bennük az esetek többségében a *dico* (*dicere*) valamely származéka szerepel, gyakran a *vulgo* adverbiummal együtt: 1247: *sub arbore, que vulgo dicitur gurtanfa* (Gy. 1: 374), 1324: *arbor quod vulgo naarfa dicitur* (Gy. 1: 528), 1321: *arbor tulgfa vulgo dicta* (Gy. 1: 539), 1330: *arborem borkolchafa dictam* (Gy. 1: 377). Ritkábban fordulnak elő a *voco* származékai: 1308: *ligneam Narfa vocatam* (Gy. 1: 232), 1313: *arbor Ihorfa vocata* (Gy. 1: 385), a *nomine* használatára egyetlen példa van: 1212/1397/1405: *arbor nomine Twlfa* (Gy. 1: 328).

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar elemek beillesztésére használt megnevezőszók között vannak olyanok, amelyek tulajdonnevek és közszavak mellett egyaránt használatosak: ezek az általában is leggyakrabban előforduló *dico* és *voco* származékai. A tulajdonnevek mellett sűrűn álló *nomine* és *nomino* (illetve származékai) közszók mellett azonban csak elvétve szerepelnek. Az *appello*, *cognomino* és *nuncupo* használatára pedig példát sem találtam. Ez a megoszlás valójában megfelel a fenti latin szavakban — a jelentős fogalmi egyezés mellett — megmutatkozó jelentéskülönbségeknek, amelyet eredetükből és ezzel össze-

függően asszociatív kapcsolataikból adódó eltéréseik is jól érzékeltetnek. A *nomen* 'név' az alapja a *nomino*, *cognomino* és a *nuncupo* (*nomen* + *capere*) szavaknak, ami a tulajdonnevek melletti használatukat is magyarázza. Nem ilyen speciális a jelentése viszont a *dico*-nak (ez a *deico* 'rámutat' szóval van összefüggésben) és a *voco*-nak, ami a *vox* 'szó, hang' származéka. A bizonyos fokú elkülönülést az alábbi fanévi példa is szemléletesen mutatja: 1329//1388: *arbor magalfa vulgariter vocata, que Nyugulmfa appellatur* (Gy. 1: 279), amelyben a közsói említéstől való elkülönítést ráadásul még az egyedi, feltehetően tulajdonnévi értékű megnevezésnek a befoglaló szerkezete is hangsúlyozza.

Az oklevelekben nagyon ritkán olyan szavak is előfordulnak, amelyek sem helyek, sem személyek megnevezésével nem kapcsolatosak, így ezek közsói értékéhez kétség sem férhet. Ezek mellett ugyanazokat a megnevezőszókat találjuk, mint amelyeket a fanevek mellett: 1247: *porcum triennem, qui vulgo artan dicitur* 'ártány, herélt kandisznó' (Gy. 1: 476), 1248/1265//1421: *de navi, que kerep dicitur* 'kerephajó' (Gy. 2: 192), 1288: *vivario ... piscium ... vulgariter baraka* 'bárka' (Gy. 2: 261), 1331: *birra, que vulgariter cherge vocatur* 'köpeny, ködmön' (Gy. 2: 176), 1329: *de curru, quod in vulgarico masa dicitur* 'mázsa(szekér)'; *de alio pisce, quod vulgo Took dicitur* 'tok(hal)' (Gy. 1: 817–8).¹⁰

5.2. A megnevezőszóval alkotott formulák, amelyek a magyar szavaknak a latin szövegbe való beillesztését segítik elő, a helyet jelölő kifejezések esetében mint szerkezetek mindig a hely fajtáját, jellegét megnevező főszóhoz (*villa*, *fluvius*, *arbor* stb.) kapcsolódnak. E latin földrajzi közneveknek azonban önmagukban is fontos szerepük van a neveknek a szövegbe történő beillesztésében: a *fluvius* *Keres* és az ehhez hasonló formák ugyanis értelmileg ugyanazt fejezik ki, mint amit a nyelvilag bonyolultabb, körülíró jellegű megnevezőszós szerkezetek verbálisan is tükröznek: 'a Keres nevű/nevet viselő folyó', 'az a folyó, amelynek Keres a neve/amelyet Keresnek neveznek'. Az ilyen helyzetben előforduló latin földrajzi közneveknek a magyar nevek mellett betöltött szerepét ebben az összefüggésben is meg kell tehát vizsgálni annak érdekében, hogy a szórványok nyelvi helyzetéről, jellegéről még pontosabb képet kapjunk. Azt is meg kell azonban ezzel kapcsolatban jegyezni — bár mostani témánkhoz nem tartozik szorosan hozzá —, hogy az efféle latin szavak pusztán a szöveg elemeként, azaz nem magyar nevek környezetében is gyakran előfordulnak, ami teljesen érthető, hiszen ezek nélkül helyekről szólni, fekvésüket, határaikat stb. bemutatni aligha lehetne.

BALÁZS JÁNOS jó négy évtizeddel ezelőtt a tulajdonnevek jelentéséről értekezve tért ki az itt tárgyalandó témára, mégpedig nem is csupán középkori okleveleink nyelvviségének jellegzetességeként érintve, hanem ennél is jóval általá-

¹⁰ Ilyen megnevezőszóval alkotott szerkezetek "A magyarországi középkori latinság szótára"-ban (MKLSz.) feltűnő bőséggel fordulnak elő.

nosabb keretbe állítva a problémát. Gondolatmenete — amelyet fontossága miatt viszonylag részletesen szükséges idézni — abból indul ki, hogy egy meghatározott nyelvi közösség tagjainak mindig okvetlenül tudniuk kell, hogy egy-egy általuk használt tulajdonnév személynév-e vagy helynév, ha pedig helynév, akkor mit jelöl: helységet-e vagy valamely térszíni formát stb. Mivel azonban más nyelvűek ezt nemigen tudhatják, “az idegen nyelvű följegyzésekben rendszerint szükséges egy-egy magyarázó szó vagy mondat közlése arra vonatkozólag, hogy a szórványként megadott tulajdonnevek kiknek vagy miknek a nevei” (BALÁZS 1963: 47). Megállapítását az ókori szerzők írásgyakorlatával is alátámasztja: “Minél kevésbé volt ismeretes egy-egy nyelvi közösségben valamely tulajdonnév, annál szükségesebbnek érezték kiegészíteni csoportjelölő értelmezővel. Nyilván ez is magyarázza, hogy Hérodotosznál a görögök legtöbbször aligha ismert Maros mint [...] ’Maros folyó’ szerepel. [...] Megfigyelhetjük, hogy a római történetírók gyakran szinte kínos gonddal igyekeznek tájékoztatni olvasóikat afelől, hogy az elbeszélésükben emlegetett tulajdonnevek helységnevek-e vagy más földrajzi nevek, s ha helységek nevei, akkor e helységek mekkorák: faluk, mezővárosok vagy nagyobb városok-e.” (i. m. 46).

Az idegen nyelvek között a tulajdonnév-használat terén megmutatkozó e sajátos viszonyt BALÁZS röviden vázolja a nyelvlélektani háttérét is: “az idegen nyelvű följegyzések írói az efféle esetekben szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minnek a neve a leírt tulajdonnév” (i. m. 48). E magyarázatnak a mai nyelvhasználat körülményeit szemlélve is hitelt adhatunk, hiszen a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híranyagokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben gyakran kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévnak a kitétele. A középkori oklevélírói gyakorlat ismeretében ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy ezeknek a szerkezeteknek az oklevelekben való gyakori használatát — az általános nyelvlélektani motiváltságot sem tagadva — közvetlenebbül magyarázhatja az, hogy a nótáriusok mint fontos szövegszerkesztési szabályt sajátíthatták el e formák használatát.

BALÁZS JÁNOS — mint az egyik fenti idézet is mutatja — ezeket az elemeket értelmezőnek tekintette. Joggal jegyezte meg azonban ezzel kapcsolatban J. SOLTÉSZ KATALIN, hogy ezek jelölésére az “értelmező” szó ugyan nagyon találó volna, ám ez a terminus nyelvtanilag mást jelent, s ilyen értelemben a név és a földrajzi köznévi kapcsolata csak mint jelző és jelzett szó viszonya fogható föl (1979: 112). KISS LAJOS e szavakat a logikából kölcsönözött, BALÁZS gondolatmenetéhez jobban igazodó terminussal *genus proximum*-nak mondja (1991/1999: 206).

DEME LÁSZLÓ érvelése alapján pedig névtartozékoknak is tekinthetjük őket (1989).

A fenti tényezők — úgy vélem — kellőképpen igazolják, hogy a magyar helynevek mellett a latin földrajzi köznevek szerepeltetését nemcsak az oklevél-leírások logikai menete, a pontos és egyértelmű azonosíthatóság követelménye, hanem a két különböző nyelvi rétegnek az egymáshoz illesztése is indokolja. Azt, hogy a nyelviségnek itt valóban fontos szerepe van, BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus gesztájával kapcsolatban tett — az e dolgozat 4.1. pontjában korábban idézett — megfigyelése is jól mutatja: a Magiszter a *Körös*-t és a *Maros*-t magyarul említve mindig a *fluvius*-szal együtt használja, ám latin változatukat alkalmazva nem szerepeltet mellettük földrajzi köznevet. BENKŐ nemcsak az egyes esetekben konkrétan, hanem általában is fontosnak tartja a Mestertől szinte minden magyar tulajdonnév mellé kitett latin földrajzi köznevek (*fluvius*, *castrum*, *civitas*, *silva*, *portus*, *terra*, *lutum* stb.) szerepének nyelvi, névtani vizsgálatát (1998: 85).

Anonymus gesztájában az ilyen “vegyes” jellegű nyelvi szerkezetek előfordulását BENKŐ több helyütt is jóval gyakoribbnak mondja, mint az “önmagukban” álló neveket (vö. például 1996: 235–6). A vízneveknél számba veszi azokat az eseteket is, amelyek e téren kivételesnek számítanak, mivel “A Magiszter sok tucat vízfelnevezésének túlnyomó többségében szinte kínos következetességgel teszi ki a latin köznévi kíséző elemet” (BENKŐ 1998: 179). Elmaradhat viszont ritka kivételként a köznévi járulék a legnagyobb vizek nevénel (*iuxta Danubium*), két víz viszonyának kifejezésekor (*inter vag et gron*), két folyó ismétlésében a másodiknál (*a fluvio zomus usque ad crisisium*) és bizonyos igék mellett (uo.). Az itt említett első típus nagyjából megfelel annak is, amit a Maros és Körös esetében láttunk: a nagyobb folyók nevei ugyanis többnyire — Anonymusnál éppúgy, mint az oklevelekben — latin nyelven fordulnak elő, sőt az ismétléses típusban is ilyen formákat láthatunk példaképpen.

BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus szövegszerkesztési eljárásával kapcsolatos megállapításait jórészt az oklevelek névhasználati formái is megerősítik. Általában ezekre is érvényes, hogy mind a nagyobb, ismertebb helyek megnevezései, mind a latin fordításban előforduló nevek mellett ritkábban áll latin nyelvű földrajzi köznévi. De azért kivételesnek a név és köznévi együttes használata az ilyen esetekben sem tartható, az alábbiakhoz hasonló példákat ugyanis viszonylag nagy számban találunk okleveleinkben: 1296: *iuxta fluvium Drauwe* (Gy. 1: 282), 1325/1334: *fluvio Tycie* (Gy. 1: 846).

A latin nyelvű névhasználat — úgy tűnik — meglehetősen erős kritériumnak számít, hiszen gyakran kisebb, tehát szélesebb körben bizonyára kevésbé ismert helyeket, vizeket is viszonylag következetesen említenek latin földrajzi köznévi nélkül, ha ezek latinra fordítva vagy más módon latinizálva szerepelnek a szövegben. Ilyen magukban álló vízneveket a 4.1. pontban az *-a* végűek közül már

említettem (*Mosztonga, Bodza, Zsitva*), az adataikat itt nem ismétlem meg. A latin földrajzi köznévfeltűnő gyakorisággal hiányzik az olyan jelzői részében lefordított, így összességében is latinul említettnek tekinthető víznevek mellől, amelyekre a fent idézett helyen szintén jó néhány példát mutattam be (*Holt-Vajas, Kis- és Nagy-Küküllő* stb.), itt ezt a *Nagy-Okor*-nak egy előfordulásával toldom meg: 1257: vadit ad *Magnum Okur ... in medio fluminis Okur ... per medium Okur* (Gy. 1: 375).

A fenti példa egyben azt is mutatja, hogy a latin földrajzi köznévfeltűnő vagy hiányát befolyásolhatja az említett névfeltűnő előfordulása is: a *Magnum Okur* a latinsága miatt áll egyedül, az *Okur* önálló említése mellett feltűnik a *flumen*, majd önmagában jön elő újra a folyónév. Hasonló váltakozást számos más esetben is láthatunk: 1086: *iuxta fluvium Arpas ... vadit per Arpas ... predictus fluvius Arpas* (DHA. 251,16–18). Amint azt a két eset közti különbség is mutatja, a tágabb szövegkörnyezetbeli ismétlődő névfeltűnő befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznévfeltűnő megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások változtatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta.

Többjelentésű helynevek esetében — amelynek leggyakoribb példáit az azonos nevet viselő folyók és a mellettük fekvő település névazonossága adja — az oklevél-fogalmazók láthatóan különös gonddal igyekeztek a latin földrajzi köznévfeltűnő segítségével feltüntetni azt, hogy a szóban forgó helyek közül adott esetben melyikről is van szó: 1256: *circumdat possessionis Neste ... ad locum, ubi meatus rivuli Neste vocati* (Gy. 1: 125), 1270/1272: *villa Cumlous ... ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). A földrajzi köznévfeltűnő elmaradása ilyen helyzetben egészen kivételesnek számít, főleg olyankor, ha a névfeltűnő értelemben ugyanabban az oklevélben van megemlítve. Hasonló névfeltűnőre számos további esetet találunk, például Abaúj vármegye azonos település- és víznevei között: a *Bódva, Bózsza, Gadna, Garadna, Ida, Kolbása, Miszla, Monaj, Ósva, Pocsaj, Pocsim, Ronyva, Rudnok* említéseinél (ezekre lásd TÓTH V. 2001 megfelelő címszavait).

A magyar nevek mellett álló latin földrajzi köznevek alkalmazásával kapcsolatban fölmerülhet az a kérdés is, hogy e köznevek megléte vagy hiánya mutat-e valamiféle összefüggést a helynévfeltűnő belső szerkezetével. Ha ugyanis a magyar névfeltűnő olyan lexikális elemet tartalmaz, amely a helyfajtajára utal (*falu, patak, halom* stb.), akkor arra is gondolhatnánk, hogy ilyen esetekben a hasonló értelmű latin minősítések kitételét az oklevél-fogalmazók esetleg kevésbé tarthatták fontosnak, mint más nevekénél, sőt az ismétlést akár zavarónak is érezhették. Ezt azonban az oklevelekben nemigen lehet tapasztalni. MEZŐ ANDRÁS például fölhívja

a figyelmet arra, hogy a *possessio*, *terra*, *villa*, *praedium* típusú szavak “ugyanolyan következetességgel megvannak a *-laka*, *-háza*, *-falva* stb. utótagú nevek előtt is”, mint másutt (1981: 97). De számos ilyen példát idézhetünk a víznevek vagy a domborzati nevek köréből is: 1270/1272: *ad rivum Vluespotok ... ad rivum Azevspotok ... in rivum Bykpotok* (Gy. 1: 83), 1298/1390: *ad montem Borsowhyg vocatum* (Gy. 1: 785). Az ilyen esetek feltűnően gyakori előfordulása alapján megkérdőjelezhető BENKŐ LORÁNDnak az az Anonymusra vonatkozó megállapítása, amely szerint a *fluuium Souyou* és a *silua que dicitur Peturgoz* adatok azt tanúsítják, hogy “Névtelenünk nem ismerte a ’víz, patak’ jelentésű *jó*, valamint a R. ’erdő’ jelentésű *gaz* szót” (1996: 236).

A helynevek mellett álló latin földrajzi köznevek jellegét elsősorban természetesen maguk az oklevelekben említett helyek határozzák meg. Mivel a diplomákban — lévén szó többnyire birtokok adományozásáról, megnevezéséről — legfontosabb szerepük a birtokoknak, településeknek van, így érthető, hogy az e fogalmi körbe tartozó szavak szerepelnek bennük legnagyobb számban. A legrégebbi okleveleinkben való előfordulási arányaikról a DHA. mutatója alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: a *villa* és a *terra* mintegy 200 alkalommal van megemlítve, feleannyi *praedium* és körülbelül 30 *civitas* szerepel az oklevelekben, és mindössze egy-egy adatot találunk az *oppidum*-ra és a *pagus*-ra (DHA. 516–38). E fogalmak között természetesen markáns különbségek vannak: a *praedium* és a *terra* inkább (föld)birtokot jelöl, de az utóbbi szó más, természetföldrajzi jelentésben is használatos, a *villa* és a *pagus* kisebb települést, falut jelentett, az *oppidum* és a *civitas* pedig várost. Ám e terminusok jelentésében átfedések is vannak, amit az mutat leginkább, hogy azonos települést többféle minősítéssel is elláthattak, másrészt pedig időben is változott e szavak használata: a későbbiekben például az *oppidum* jóval gyakoribb lesz, mint a *civitas*.

Mindezeket figyelembe véve egy-egy település státusának megállapításában a mellette álló latin nyelvű minősítések jó fogódzót adhatnak. Ennek alkalmazására legutóbb BENKŐ LORÁND mutatott szép példát, aki a *Petlend* nevekről megállapította, hogy — mivel mellettük mindig *terra*, *possessio*, *praedium* szerepel, de soha nem áll *villa* vagy *pagus* — ezek nem jelölhettek falut, számottevőbb települést, hanem inkább ’mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok’ jelentésük lehetett, ami azonban nem jelentett lakatlanságot (2003: 201). Ugyancsak ő az Anonymusnál előforduló *partes* földrajzi köznévnél a gesztabeli ’valaminek a környéke, vidéke, valamihez tartozó terület’ jelentését tisztázta úgy, hogy egyrészt bevonta a vizsgálatba a hasonló jelentésű elemeket, másrészt ezeknek a helynevekkel való összekapcsolási módjait mutatta be (1998: 179).

Többféle földrajzi köznév szerepel a folyóvíznevek mellett is. Ezek használatában a jelentésbeli érintkezés mellett természetesen a különbségek is megmutatkoznak: a *flumen* inkább nagyobb folyót, folyamot jelöl: 1279: *inter flumine*

Morus et Kris (Gy. 1: 842), a *torrens* 'gyors folyású hegyi patak' jelentésben áll többnyire: 1086: ad *torrentem Grenice* (DHA. 250,42–3). A megfelelő földrajzi köznévi megválasztása azonban — úgy tűnik — a szövegező nyelvi, stiláris ismereteivel és érzékenységgel is összefüggésben lehet. Az 1113. évi zabori oklevélben szereplő több tucatnyi kisebb-nagyobb víz neve mellett például csak a *fluvius* és az *aqua* minősítéseket találjuk (DHA. 392–3). Anonymus rendszerint a *fluvius*-t használta, de ritkán a *rivulus*-t és az *aqua*-t is (BENKŐ 1998: 179). A DHA. mutatójában leggyakrabban az *aqua* és a *fluvius* szerepel, jóval ritkábban a *rivulus* és a *flumen*, de van példa az *alveus* említésére is a víznevek mellett. Máshol előfordul ilyen szerepben a *vena* és a *fluviolus* is.

Az egy-egy névfajta mellett használatos rokon jelentésű, azonos jelentésmezőbe tartozó latin földrajzi köznevek használatának vizsgálata hozzásegíthet bennünket a régi magyar névadás és a szókincs pontosabb megismeréséhez is. A víznevek példájánál maradva: a nevekben igen gyakori magyar földrajzi köznevek (*patak, ér, séd, jó, ügy* stb.) jelentésének és használatának számos körülményét világíthatják meg a fajtajelölő latin közsók.¹¹ Más oldalról persze nem minden szó igazán alkalmas az ilyen vizsgálatokra, hiszen például számos víznév mellett az általános jelentésű *aqua* 'víz' szerepel, amely ráadásul nemcsak földrajzi köznévként, 'álló- vagy folyóvíz' jelentésben: 1055: per medium *aque*, que vocatur Culun (DHA. 151,9–10), hanem anyagnévként, 'folyó vagy tó vize' értelemben: 1113: in ea sunt duae insulae in *aqua* Vvac (DHA. 393,26) is állhat a nevek mellett.

A 'hely' jelentésű *locus* szinte bármiféle név mellett előfordulhat: 1327/1589: ad *locum Bekas hat* (Gy. 1: 636), 1248/1326: in *loco*, qui *Bozyasheg* vocatur ... in *locum Forkosku* (Gy. 1: 767), 1293/1323: ad qd. *locum Feyrnad* vocatum (Gy. 1: 753), 1270/1272: ad *locum Rowozlyk* (Gy. 1: 83). A *locus* általános jelentése miatt — noha a mellette álló helynévnek jól felismerhető a lexikális szerkezete, sőt még esetleg földrajzi köznévi is található benne — gyakran csak bizonytalanul tudjuk meghatározni az általa jelölt hely jellegét: 1332/1414: ad *locum Baba wreme* (Gy. 1: 753), 1211: in *loco* ... *Bureuohul* (Gy. 1: 864), 1192/1374/1425: ad *locum*, qui dicitur *Farcasagaztou* (Gy. 1: 236). Még nehezebb a *locus* mellett az etimológiailag nem áttetsző nevek jelöltjének a meghatározása: 1257: in *loco* qui dicitur *Chergeud* (Gy. 1: 375), 1256: per *locum Merahorka* (Gy. 1: 124), 1327>1410: versus *locum Feyruar* 'Papi határában említett hely' (Gy. 1: 129), más adat alapján TÓTH VALÉRIA *Feyrnar*-ra javítja és *Fehérnyár*-nak értelmezi a formát (2001: 49–50), sőt olykor pusztán az olvasása is: [1330 k.]: ad *locum Hehnestu* (Gy. 1: 515).

¹¹ Az ilyen elemzés lehetőségére és eredményességére jó példát mutat e kötetben RESZEGI KATALIN tanulmánya, amely a *bérc, halom* és *hegy* nevekbeli előfordulásait vizsgálja.

Arra, hogy oklevélíróinknak a különböző helyfajtákat kifejező szavak terén a nyelvi ismerete nagyon gazdag és differenciált lehetett, több tényezőből is következtetni lehet. Közvetlenül leginkább abból, hogy az oklevelekben milyen jellegű latin földrajzi köznevek szerepelnek. Ezek teljességéről képet kapni csak meglehetősen hosszadalmas kutatómunka révén lehetne, ám az is jelez valamit az e téren megmutakozó gazdagságból, hogy például a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának második kötete (Gy. 2.) alapján összeállított HA. 2., amely az összes GYÖRFFY-től megemlített nem települést jelentő helynevet tartalmazza, csaknem 80 latin földrajzi köznevet sorol fel (14–5), pedig csupán azok szerepelnek a listában, amelyek magyar nevekre vonatkozóan fordulnak elő az oklevelekben. Azt, hogy a régi magyar kultúrában az írástudók képzésében is fontosnak tarthatták a földrajzi köznevek magyar–latin megfeleléseinek elsajátítását, az is mutatja, hogy legrégebbi, XVII. század előtti szójegyzékeinkben és szótárainkban e szavak nem kis számban vannak jelen: a “Régi magyar glosszárium” csaknem 70 ilyen magyar szót sorol fel: *árok, barlang, berek, bükkös* stb.

A latin földrajzi köznévek és a magyar helynévek a kapcsolata néha sajátos grammatikai formában jelenik meg. BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymusnál a latin földrajzi köznév mellett a latin nyelvű vagy latinosított magyar tulajdonnév genitívuszi formában is megjelenhet: *fluuium thyŹcie, in riuulum nyitre, iuxta fluuium culpe*. E szerkezeteket genitivus explicativusnak, azonosító birtokos szerkezetnek tekinti (1998: 89), s felveti, hogy ezek magyar birtokos jelzős szerkezeteket takarhatnak (*Tisza vize* stb.), esetleg még olyankor is, amikor a szerkezetben latin genitívuszbba nem tehető magyar nevek szerepelnek: *iuxta fluvium Jouxas*, ami fedhet egykorú *Jószás vize, Jószás pataka* stb. formát is (1996: 236). Ez kétségkívül elképzelhető, ám hangsúlyozni kell, hogy ezek a magyarban is csupán szerkezetek lehettek, azaz bennük a birtokos személyjelet viselő földrajzi köznév nem volt része a helynévnek.

A latin szövegben a név előtt álló földrajzi közneveknek és a magyar helyneveknek a kapcsolata sokszor nem ítéhető meg olyan egyértelműen és viszonylag nagy biztonsággal, mint ahogyan a korábban említett példákban azt láthattuk. A magyar nevek latinra fordításával kapcsolatban már utaltam olyan esetekre, amelyekben a latin földrajzi köznév felfogható a magyar név latinra fordított részének is. Láthattuk, hogy a jelenség, azaz a latin földrajzi közneveknek a névhez tartozása vagy függetlensége bizonyos névfajták esetében az átlagosnál is nehezebben ítéhető meg: különösen a hegynevek, a szigetnevek és a személynévi eredetű településnevek között találhatók szép számmal kétes esetek (ezekre a 4.2.–4.4. pontokban láthatunk példákat). Egy alaktani típus, az *-s* képzőt tartalmazó nevek kapcsán már BÁRCZI GÉZA is utalt arra, hogy nehéz eldönteni a mellettük álló latin “magyarázó szók” hovatarozását (1958: 157), s e problémát KÁLMÁN BÉLA is megemlítette (1967: 345). BENKŐ LORÁND is úgy

látja, hogy a *lutum Zerep* típusú említésekben roppant nehéz megállapítani, hogy a latin köznévi elem a név része-e vagy “csak P. mester pontosító törekvésének terméke”, azaz az adott esetben az egykori névalak *Szerep-mocsár* vagy *Szerep* volt-e (1996: 235–6). Az ilyen kétes esetek megítélésében az lehetne leginkább a segítségünkre, ha a kérdéses névnek közel egykorú adatai viszonylag nagy bőségben állnának rendelkezésünkre, bár kizárólagos érvényű eredményre még ilyen feltételek mellett sem juthatnánk, tekintettel a nevek alaki változékonyságának számos ismert esetére. Még távolabbi és még kevésbé biztos támaszt adhat az efféle ügyekben az, hogy egy-egy névfajta vagy névszerkezeti típus egyedei között esetleg analóg mintákat is figyelembe vehetünk.

6. Az eddigiekben főleg a magyar elemek latin szövegbe való beiktatásának körülményeit vizsgáltuk meg, elsősorban a latin nyelv felől közelítve a problémához. Áttekintettük, hogy milyen esetekben fordították le latinra a magyar helyneveket, illetve hogy a vulgáris nyelven szereplő nevek milyen típusú latin szerkezetekben jelennek meg a szövegekben. Mindezt persze elsősorban a magyar nyelvű elemek értékelése szempontjából vizsgáltuk meg a fentiekben is, az alábbiakban azonban még erősebben igyekszem a figyelmet a magyar szórványokra összpontosítani, mégpedig leginkább egy sajátos, viszonylag ritkábban elemzett csoportjuknak, a helyeket jelölő közszoói értékű elemeknek az oklevelekben való előfordulására.

6.1. A latin megnevezőszós szerkezetek kapcsán már szó volt arról, hogy az oklevelekben feltűnően gyakran szerepelnek magyar fanevek, és az 5.1. pontban láthattuk azokat a jellegzetes szövegezési formulákat is, amelyekben ezek leginkább előfordulnak. Nem esett azonban szó arról, hogy mi az oka a fanevek magyar nyelvű említésének. A dolgozat legelején idézett, inkább régebben hangoztatott, a szórványok létrejöttét általában magyarázó érvet, mely szerint a vulgáris nyelven való szereplésnek az az oka, hogy az oklevél-fogalmazók nem tudták latinra lefordítani őket, ebben az összefüggésben érdemes lehet közelebbről is megvizsgálni. A szókincsvizsgálatokban gyakran olvasható az a megállapítás, hogy a nyelvekben a növények megnevezései általában igen sokszínű szócsoporthoz tartoznak, amelynek elemei olykor bonyolult és sokrétű kapcsolatban vannak egymással. Így van ez a magyar fanevek esetében is, hiszen tudjuk, hogy a népnyelvben régebben is, ma is azonos fajtákat különféle nevekké neveznek meg, továbbá hogy e szómezőn belül a nyelvjárásterület különböző részein jelentős különbségek mutatkoznak stb. Nem lenne tehát teljesen indokolatlan, ha az oklevelek magyar faneveinek alkalmazásának okaként a nyelvismeret hiányosságát hoznánk fel, mégpedig akár kétfelől is megtámogatva az érvelést. A nyelvjárási különbségek miatt nagyon is elképzelhető ugyanis, hogy az egy-egy adott területen használatos faneveket nem föltétlenül ismerte az oklevél-fogalmazó, aki valamely más területről származott. Másrészt még inkább

gondolhatunk ebben az összefüggésben a latin nyelvtudás hiányosságaira, a megfelelő latin szó nem ismeretére is.

Ennek az elvileg lehetséges magyarázatnak azonban számos példa ellene szól. Olyan közismert, gyakori fák (*bükk, tölgy, nyár, fenyő* stb.) megnevezései is előfordulnak magyarul, amelyek latin megfelelőjét a nótáriusok nagy valószínűséggel ismerhették. Még erősebb bizonyítékul szolgálnak azok az esetek, amelyekben a magyar fanév nem egyszerűen az *arbor* (ritkábban a *lignum*) szó mellett áll, hanem pontos latin megfelelővel azonosítva szerepel: 1318: *arbor fagy*, quod vulgo dicitur *bykfa*; *arbor kercy*, quod vulgo dicitur *theulgyfa* (Gy. 1: 139), 1329/1416: *arborem silicis* in vulgarico *zilfa* vocatas (Gy. 1: 74), 1329/XIV.: *populee* vulgariter *nyarfa* dicte (Gy. 1: 327), 1330: *arborem quercus cherfa* dictam (Gy. 1: 377). E példák meggyőzően mutatják, hogy a fanevek magyar nyelvű említését a latin nyelvtudás hiányosságával magyarázni nem lehet. Azt azonban éppúgy nem tudjuk megvilágítani, hogy mitől függ e kétféle szerkezetnek az alkalmazása, mint ahogy nem találtunk korábban (az 5.1. pontban) magyarazatot arra sem, hogy mihez igazodik a fanevek latin vagy magyar nyelvű említése. Az oklevélírók nyelvismeretéhez e téren is némi adalékul szolgálhat régi szójegyzékeink és szótáraink ide vonatkozó anyaga, amelyben összesen mintegy száz fanevet találunk (RMGL. 211–5).

A fákat jelölő szavak persze nemcsak közszóként fordulnak elő az oklevelekben, hanem tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként is. Talán egy bizonyos fa neveként áll az alábbi adat: 1268: ad *Peturfaya* (Gy. 2: 223), erdőt jelöl viszont egy ehhez hasonló alakú név: [1230]/1231: *Yanusfaya* (Gy. 1: 237). Fanevek igen gyakran szerepelnek kétrészes nevek utótagjaként: 1228/1378: *silva fagi* qui vocatur *Madabiki* 'Mada bükke' (Gy. 2: 45), de az sem ritka, hogy önmagukban állnak helynévként: 1330/1477: *montes Gerechygh et Cher* (Gy. 1: 247). Itt azonban ezekkel az előfordulásokkal nem foglalkozom, csakis a köznévi említéseket vizsgálom.

A közszói használatot illetően rendkívül fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az oklevelek ilyen szerepű magyar fanevei miféle nyelvhasználói körhöz köthetők. Tükrözhetik-e ezek a szavak — a szórványok általános megítéléséhez hasonlóan — a helyi nyelvhasználatot? Ezt kizárni természetesen nem lehet, hiszen elképzelhető, hogy a határbejáráskor a helybeliek ajkáról följegyzett szavakként kerültek be az oklevelek szövegébe, ám ez a lehetőség nem ad magyarazatot minden esetben a közszók oklevélbeli szereplésére. HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet arra, hogy a Horvátország és Szlavónia területére vonatkozó oklevelek határjárásaiban számos magyar fanév, illetőleg földrajzi köznévi (*bérc, séd, öttevény* stb.) szerepel. E szavakról azt is megállapította, hogy "mint magyar jövevényszavak egyáltalán nem, mint helynevek pedig igen ritkán szerepelnek szláv többségű területeken", s ebből következően "ezekről azt kell mondanunk, hogy legnagyobb részben adminisztratív úton kerültek a latin szö-

vegekbe” (1970: 236). Ez a megállapítás nyilván magyar nyelvű területek határjárásaira is igaz lehet, hiszen a határjárók ilyen körülmények között is támaszkodhattak saját nyelvi ismereteikre a fák megjelölésében. Azt mondhatjuk tehát, hogy az oklevelekben közszőként álló fanevek a helyi nyelvhasználatot éppúgy jellemezhetik, mint az oklevél fogalmazójának a nyelviségét. Hogy e két lehetőség közül egy-egy oklevélben melyik valósul meg, eldönteni nem lehet. E téren legföljebb akkor mutathatnánk fel némi eredményt, ha faneveink szóföldrajzi elterjedtségéről a régi magyar nyelvben az idevonható teljes anyag feldolgozása révén valamiféle képet kaphatnánk, s az egyes oklevélbeli említéseket ehhez tudnánk viszonyítani.

6.2. Az oklevelek helyet jelölő szórványai között a fanevek mellett egy másik nagyobb szócsoporthoz is van, amellyel kapcsolatban a közszői használat gyanúja felmerülhet: a földrajzi közneveké. Ezek közszői vagy tulajdonnévi értékének a fent mondottak értelmében ezúttal nem névrendszertani szempontból van jelentősége, hanem abban a tekintetben, hogy ennek alapján az oklevelekben szereplő nyelvi elemek használatát megkísérelhetjük a beszélők szélesebb köréhez, vagyis a kérdéses hely lakóihoz vagy pedig — másik lehetőségként — az oklevél fogalmazójának a személyéhez kötni. Az oklevelek szórványainak ez a fajta érteke nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti és helynévtörténeti szempontból egyáltalán nem érdektelen, ám a földrajzi köznévi alakú adatok e tekintetben való megítélése még a fanevek nyelvi státusának a vizsgálatánál is jóval több és összetettebb problémát vet föl. Ebből következően az e téren esetleg remélhető eredmények az eddigieknél is kevésbé határozottan körvonalazódhatnak, ám az itt figyelembe vehető szempontoknak pusztán a felvetése is szolgálhatja az előrelépést, a kutatások e téren való megalapozását és további irányainak a kijelölését.

Annak a meghatározása, hogy az oklevelekben előforduló, önmagukban álló földrajzi köznevek egy-egy adott helyen tulajdonnévi vagy közszői értékben szerepelnek-e, annak a korábban tett általános megállapításnak a fényében fontos tehát, amely szerint a magyar nyelvű tulajdonnevek jobbára, sőt talán döntő többségükben a kérdéses hely lakóinak a nyelvhasználatát tükrözik, míg a közszők nem feltétlenül kizárólag e körhöz kapcsolhatók, hanem legalább ilyen joggal feltehető az is róluk — különösképpen pedig bizonyos csoportjaikról —, hogy az oklevél fogalmazója saját nyelvi készségére támaszkodva emelte be őket a latin szövegbe. Pontos határokat, csoportokat kijelölni e téren ugyanakkor nyilvánvalóan több okból sem lehet. Közismert, hogy a későbbi-mai nyelvben számos olyan helynév létezik, amely csupán egyetlen földrajzi köznévből áll, ám a teljesen egyértelműen megítélhető esetek megléte ellenére mégis megállapítható, hogy a hasonló formák közszői vagy a tulajdonnévi értékének a meghatározása még az élő nyelvben sem mindig egyszerű. Az efféle nyelvi jelenségek státusának a megítélését a pragmatikai, szociolingvisztikai, névrendszertani

szempontok segíthetik ugyan, de minden helyzetben alkalmazható, általános érvényű szabályt mégsem tudunk felállítani. E nehézség érthetően hatványozottan jelentkezik a történeti forrásadatok megítélésében. Néhány szempont azonban az oklevelek ilyen jellegű elemeivel kapcsolatban is felvethető.

Bizonyos helyzetekben a tulajdonnévi érték nagyon határozottan megállapítható. Kétségtől helynevekkel állunk szemben az olyan esetekben, amikor a régi előfordulást a tulajdonnévként való későbbi, esetleg mai használat is megerősíti. A Bihar megyei *Ér* 'a Berettyó jobb oldali mellékvize' már a XIII. század közepétől ilyen formában van megemlítve: 1265/1282: iuxta *Eer* (Gy. 1: 647), és számos további adattal fordul elő az Árpád-korban (vö. HA. 1: 76). Ugyanez áll a Fejér megyei *Sár*-ra is: 1192/1374/1425: iuxta aquam *Sar* (Gy. 2: 353, további adatai: HA. 2: 53), amely később *Sárvíz*-ként szerepel (vö. FNESz.). Régi nevét egyes ágai, szakaszai jelzővel viselték: *Elő*-, *Közép*-, *Mög*-, *Nagy-Sár* (vö. HA. 2: 49–52). Az Esztergom megyei *Sár* neve: 1193: ab aqua *Sar* (Gy. 2: 236) víznévként nem maradt ugyan fenn, de a mellette fekvő település nevében jelzőként ma is megvan: *Sárisáp* (vö. FNESz.). A Székesfehérvár közelében levő nagyobb tónak ma *Velencei-tó* a neve (vö. FNESz.), de a középkorban *Fertő*-nek hívták: 1193: in Agar iuxta *Ferteu* (Gy. 2: 345). A következőes régi névhasználat nyilvánvalóvá teszi, hogy a legkorábbi említései (vö. HA. 2: 49) is tulajdonnévi értékűek.

Kétségtől tulajdonnévi használatról beszélhetünk az olyan esetekben is, amikor a földrajzi köznévi nem csupán a községi jelentésének megfelelő helyfajta-ra vonatkozóan fordul elő, hanem — emellett vagy akár enélkül — más típusú helynek a jelölőjeként is. A Nógrád megyei *Patak* falu első említésekor például így szerepel: 1255: in uallem fluminis *potok* ..., inde ad uillam *potok* (FNESz.). Talán hasonló a *Fok* határjelként való említése is: [1177]/1405: habent metas ... que vocatur *Fuc* (Gy. 1: 184), valamint az *Ér* egy völgy nevéként: 1311: ad uallem *Er* (Gy. 2: 423). Arra is van példa, hogy egy földrajzi köznévi előfordulást az oklevél más nevei alapján ítéldünk tulajdonnévnek: 1330: monticulo *Beerch* ... viam *Beerchuth* (Gy. 1: 85).

Az itt említett külső tényezők alapján nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekinthető földrajzi köznévi alakú nevek adatai formai tekintetben — egy-két kivételtől eltekintve — a latin szövegkörnyezetbe egységes módon illeszkednek bele: vagy latin földrajzi köznévi után állnak, vagy bármiféle külön szerkezet nélkül szerepelnek a szövegben. A bihari *Ér* adataival szemlélve: 1274: iuxta *fluvium Her* (Gy. 1: 604), 1330: possessio Gyosteluk iuxta *fluvium Er* (Gy. 1: 639), illetve 1278: villa Kaga iuxta *Her* (Gy. 1: 629), 1307: iuxta *Er* prope Dyozeg (Gy. 1: 613) stb. Azok a földrajzi köznévi alakú szórvány-előfordulások, amelyekről a későbbi használat vagy más körülmény alapján nem állapítható meg tulajdonnévi vagy községi értékük, viszonylag ritkán szerepelnek az itt bemutatott, a tulajdonnév használatában is alapvetőnek tekintett (vö. 5. pont)

kétféle szerkezeti formában. E szócsoporthoz meglepően kevés példánk van a latin földrajzi köznévi + magyar szórvány közvetlen kapcsolatára. Leggyakrabban a *sár* szerepel ilyen formában, s a mellette levő különböző latin minősítések a jelölt helyek sokféleségét is mutatják: 1274: *iuxta aquam Saar* (Gy. 1: 488), 1293: *ad lutum Saar* (Gy. 1: 462), 1393: *supra rivulum Saar* (Gy. 1: 729). Egyes szavak mellett nem a legjellemzőbb közszei jelentésüket kifejező latin köznévi áll: 1277: *ad planitiem Ozov* 'síkság' (Gy. 2: 358), 1310/1338: *iuxta lacum Eer* 'tó' (Gy. 1: 662), 1211: *ultra stagnum ... Ewren* 'tó' (Gy. 1: 706), vagy az általános értelmű *locus* fordul elő: 1299/XIV.: *ad locum Fuk* (Gy. 2: 141), és csak ritkán szerepel viszonylag pontos megfelelés: 1322/1338: *per silvam Ereztuem* (Gy. 1: 608), 1327: *ultra rivulum Patak* (Gy. 1: 459). Ritkának számít a magyar földrajzi köznévi a szövegbe közvetlenül történő beszerkesztése is: 1055: *ad angulum aruk* (DHA. 150,7), [1230]/1231: *ad ripam Sar et transit Sar* (Gy. 1: 237).

A földrajzi köznévi alakú szórványok nagyon gyakran állnak megnevezőszós szerkezetekben, de csak bizonyos típusúakban. Az 5.1. pontban bemutatott formák közül itt nincsenek képviselve azok, amelyek jellegzetesen tulajdonnevek mellett szerepelhetnek (*appellatur, cognominatur, nuncupatur*), és a szintén ide sorolható *nominatur*-ra, illetve *nomine*-re is csak egy-egy példát találtam: 1300: *meatus fossati que vulgariter Fuk nominatur* (Gy. 1: 540), 1244>1347: *fluvius quidam nomine Fuk* (Gy. 1: 291). A *dico* és a *voco* különböző származékai (*dicitur, dictus, vocatur, vocatus*), amelyek a fent hivatkozott fejezetben tulajdonnevek és közszei mellett egyaránt gyakorinak bizonyultak, e csoportban is nagyon sűrűn előfordulnak, és ahogy ott is: feltűnően sokszor a *vulgo*-val együtt. Néhány példa a különböző változatokra: 1055: *Rivulus namque, qui dicitur Fuk* (DHA. 150,1–2), 1249/1291: *ad rivum, qui dicitur Er* (Gy. 1: 313), 1318: *ad monticulum quod vulgo Holum dicitur* (Gy. 1: 139), 1267/1380: *ad qd. fossatum longum aruk dictum* (Gy. 1: 369), 1113: *De villa Crali est terminus quidam fons, qui vocatur furras* (DHA. 393,13), 1313/1339: *ad 1 vallem Ozou vocatam* (Gy. 1: 141), 1329/1406: *super qd. monticulo ... vulgo domb* (Gy. 1: 154). A sok hasonló adat mellett feltűnő, hogy az oklevelekben önmagában álló földrajzi köznévként leggyakoribb *patak*-ra csak egyetlen egy ilyen típusú említést találtam: 1299: *per fluvium potok vocatum* (Gy. 1: 794).

Ezek a megnevezőszós szerkezetek bizonyos esetekben nem egyszerűen valamely latin földrajzi köznévihez kapcsolódnak csupán, hanem a latin szöveg szinte körülírja, megmagyarázza a magyar kifejezést: 1210: *via que dicitur parata, que vulgo vocatur Etteuen* (Gy. 2: 575), 1244/1333: *cum portione in Danubio, videlicet piscatione usonum que tana vulgariter appellatur* (Gy. 2: 588), 1330: *terram suam per se purgatam irtvan dictam* (Gy. 1: 355). A többféle körülírás néha kiegészíti egymást: 1086: *ad cumulum qui dicitur hatar ... ad signum, quod vulgo dicitur hotar* (DHA. 251,20, 252,17–18); 1086: *per medium ru-*

ris, quod dicitur *theluch* (DHA. 250,40–41), 1228: *culta terra ville vulgo teluc* (Gy. 2: 218), 1274: *in terra fimata que vulgariter teluk vocatur* (Gy. 2: 398). Az *eresztvény* mellett álló latin megnevezések sokszínűsége is a jelentés specifikus jellegére utal: 1231: *saltus, qui vulgo Eresteun dicitur* (Gy. 1: 440), 1284: *in permissorio vulgariter Erestwyn vocato* (Gy. 1: 159), 1316: *super angulum 1 rubeti quod vulgariter erestwyn dicitur* (Gy. 1: 87), 1327: *per medium qd. parvam silvam vulgo eresthwen vocatam* (Gy. 1: 69).

A szórványként magukban álló földrajzi közneveknek a fentiekben bemutatott csoportja a tulajdonnévi vagy közszoói értéket illetően is bizonytalanul áll előttünk. Az egyértelműen meghatározható tulajdonnevek és közszoók jellegzetes szerkezetbeli helyzete és az itt valamelyest körvonalazódó típusok egyezései alapján legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy a latin földrajzi köznevekkel álló magyar földrajzi köznévi alakú szórványok (*fluvium Er*) és azok, amelyek speciális szerkezet nélkül illeszkednek bele a latin szövegbe (*ripa Sar*), formai jegyeik alapján inkább a tulajdonnevekhez állnak közel, míg azok, amelyek megnevezőszerű szerkezetben szerepelnek, inkább közszoóknak mutatkoznak. Ezt azonban még olyan jellegzetességnek sem tekinthetjük, amely akár e vitatott besorolású elemeknek egy nagyobb hányadára egyedenként is igazolható megállapítás lenne. A tulajdonnévi vagy közszoói jelleg megítéléséhez segítséget adhat az adott oklevél egésze is. Egyes oklevelekben ugyanis feltűnően gyakran szerepelnek pusztán földrajzi köznévi alakú említések, s ez inkább arra utalhat, hogy az oklevél-fogalmazó nem annyira helynevekkel, hanem inkább közszoókkal igyekezett leírni a szóban forgó birtokok határait.

Van azonban e szavaknak egy olyan csoportja is, amelynek a tagjai kétségtelenül közszoói szerepű szórványoknak tekinthetők. Ezek jó részének a létrejötté az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható, pontosabban a szövegalkotás e sajátos módjának a korábban említett nyelvlélektani körülményeivel. Az alábbiakban bemutatandó közszoói kifejezéseknek a latin szövegben való megjelenése a kétnyelvű szövegalkotás bizonyos fokú zavaraként is értelmezhető.

A latin szövegben álló magyar földrajzi köznévi közszoói értékére utal az előtte jelzőként álló *quidam* (*quaedam, quoddam*) 'valamely, egy bizonyos', valamint *unus* (*una, unum*) 'egy' szó: 1234: *iuxta 1 Eresthwen* (Gy. 1: 476), 1299/XIV.: *transiens finem 1 beerch in planitie* (Gy. 2: 141), 1307: *ad 1 Dumb* (Gy. 2: 71), 1320: *vadit in 1 meesde ... in 1 parlag* (Gy. 1: 83); 1268: *ad quidam mege* (Gy. 2: 223), 1291: *transit Danubium quidam fuk* (Gy. 2: 389), 1294: *ad quidam potok, videlicet locum agnosum, viminosum et arundinosum vel iuncosum* (Gy. 1: 345). Hasonló szerepű ismételt említéskor az *alius* (*alia, aliud*) 'másik': 1271: *ad alium Berch super quo stat 1 holm* (Gy. 1: 68), 1315/1370/1752: *ad 1 holm ... ad alium holm* (Gy. 2: 77) és az *alter* (*altera, alterum*) 'másik': 1229/1230/XIV.: *per locum rivuli ... Her ... transit locum rivuli alterius ... Her* (Gy. 2: 420). Közszoói jellegre utal az is, ha a szavakat 'vagy' jelentésű kötőszó (*seu, vel*) kap-

csolja össze. Ez előfordulhat két magyar szóval: 1267/1380: *ascendit quidam zurduk vel horhag* (Gy. 1: 369) és latin–magyar megfeleltetéssel is: 1409–1414: *alweum sew fok* (DHA. 293,16). Arra is van példa, hogy egy oklevél megújításakor valamely latin földrajzi köznevet magyar szóval adnak vissza: 1086: vadit ad *munimentum*; megújítása 1234-ből: vadit ad *aruch* (Gy. 2: 603).

Egyértelműen közszói szerepűek az oklevelekben azok a magyar földrajzi köznevek, amelyek a szövegben említett egy-egy helynévre, illetve az általa jelölt helyre utalnak vissza: 1211: *stagnum Harrangud usque locum ... Harrangud foca ... iuxta eundem Foc* (Gy. 1: 864), 1239: ad *Nogaruk ... per idem Aruk* (Gy. 1: 421), 1323: ad *Zarrazer ... in fluvium similiter Eer vocatum* (Gy. 1: 770), 1296: *ascendit per Kyzepbirch ... per eundem Birch* (Gy. 2: 131). Ilyen helyzetben leggyakrabban a *patak* fordul elő: [1240]: ad *Lypouch potoka ... iuxta illud potok ... in capite illius potok* (Gy. 1: 810), 1291: ad *Nogyfyzpataka ... in eodem patak* (Gy. 2: 501), 1349: *Zaldubuspotak ... ubi idem Potak in fluvium Olth cadit* (Gy. 2: 197), néha közszói említésre is visszautalóan: 1275: ad *1 potok et per ipsum potok* (Gy. 2: 559). Van példánk a helynév birtokos személyjeles földrajzi köznévi részének mechanikus ismétlésére is: 1245/1588: ad *Beredinca pathaka et per pathoka* (Gy. 2: 511), sőt arra is, hogy a *patak* a földrajzi köznevet nem tartalmazó névre utal vissza: 1299/XIV.: *descendit in vallem, que vocatur Zazarzorbow ... ascendit per ipsum potak ... per idem patak ... cadit in patak* (Gy. 2: 177). Mint a fenti példák is mutatják, a visszautaló szerepű szó mellett jelzőként legtöbbször az e funkciót kifejező névmási elem áll (*idem, ille, ipse, similis, eodem*).

A magyar helynevek mellett szokásos latin nyelvű földrajzi köznévi helyén is állhat olykor magyar közszói elem. Ilyen példákat leginkább a *bérc* és a *patak* esetében találunk: 1333/1334: *ascendit ad qd. berch Sumus* (Gy. 2: 512), 1332: ad qd. aliud *pothok Dubrokapathaka* (Gy. 1: 84), 1334: *intrat in qd. potok Magapataka* (Gy. 2: 538). E formák gyakran megnevezőszós szerkezetben fordulnak elő: 1243/1335: qd. *Lyget, quod vocatur Borsodi Dubodel* (Gy. 2: 533), 1243/1335: *in culmine minoris berch que dicitur Ternahora [□: Cernahora]* (Gy. 2: 533), 1329: *ascendit ad beerc Niresbeerc vocatum* (Gy. 2: 82), 1323/1390: *super qd. Berch Kukyly vocato* (Gy. 1: 95), 1291: ad qd. *patak Sygypataka nomine* (Gy. 2: 501), 1326/1375: ad qd. *patak Garadnapatak vocatum*, a szövegben később: ad *predictum fluvium Garadnapataka vocatum* (Gy. 1: 150). Hasonlók az alábbi szerkezetek is: 1336: *in qd. pothak videlicet Rechkepataka* (Gy. 2: 532), 1281/1364: *lacus nomine Rozna vulgariter malaka dicti* (Gy. 1: 273). A fenti példák között több olyan is van, amelyben a magyarul álló földrajzi köznévi elem a névben nem is szerepel, sőt olyan esetek is előfordulnak, amelyekben a helynévben más földrajzi köznévi található: 1315/1370/1752: ad *1 potok Pastaaya vocatum ... salit ipsum potok* (Gy. 2: 77), 1256: *Iuxta uiam super Byrc Saturhygy* (OkI Sz.), 1256: *Deinde ascendit ad unum Berc qui uulgo Eregeteuhgy*

uocatur (OkISz.). Magyar fajtajelölő közszót még részben latinra lefordított helynév mellett is találunk: 1291: ad qd. *patak* nomine *patak Prepositi* ... in meatu eiusdem *patak* (Gy. 2: 501).

A magyar földrajzi közneveknek az itt bemutatott eseteit, amelyek kétségtelenül közszóként szerepelnek az oklevelek nyelvében, sokkal inkább lehet az oklevél-fogalmazók nyelvi teljesítményével összefüggésbe hozni, mint az oklevélben leírt terület beszélőihöz kapcsolódó nyelvi elemként felfogni. Ez persze többnyire csak elvi különbségtételt jelent, hiszen — mint láttuk — e közszavak többnyire megtalálhatók a megemlített helynevek részeként is, ami viszont kétségtelenül a kérdéses terület nyelviségével áll kapcsolatban. Azt, hogy e magyarul előforduló közszavak elsősorban az oklevél szövegéhez tartoznak tehát, nem pedig a szóban forgó terület helynévanyagához, az is mutatja, hogy olykor szinte a latin szöveg magyar jövevényszavaként szerepelnek. Kaphatnak latin jelzőt: +?1061/1272//1376: per *longum aruk* (DHA. 168,13), 1338: ad *magnum Aruk* (Gy. 1: 303), 1271: In vno *sicco potok* vadit (OkISz.), 1315/1370/1752: descendit ad *1 siccum potok* (Gy. 2: 77), állhatnak birtokos jelzős szerkezet főtagjaként: +?1326/1330//1712: de *bana omnium metallorum* (Gy. 2: 495), 1325: ad *Banya lapidum molarium* scilicet ad montanam Domen (Gy. 1: 197), sőt szinonim jelentésű magyar szót is értelmezhetnek: 1358: Ad *vnum patak* quod *wlgo vocatur Er* (OkISz.). Az MKLSz. szócikkei közé beiktatta az oklevelekben feltűnő gyakorisággal szereplő fafajtaát jelölő szavakat, s e döntés azt sugallja, hogy a szótár szerkesztői a magyarországi középkori latin nyelv jövevényelemeiként fogják fel e megnevezéseket.

7. Az eddigiekben tárgyalt jelenségek tanulságait az alábbiakban összegezhethetjük. Az oklevelekben szereplő szórványok nyelvi háttérében két tényezőt láthatunk. E nyelvi formák tükrözhetik egyrészt a helyi névhasználatot, amely nyilvánvalóan a helyi nyelvhasználat része, másrészt azonban gyaníthatjuk mögöttük az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását is. Tisztán és egyértelmű határozottsággal e rétegeket és hatásokat szétválasztani természetesen nem lehet, de — mint igyekeztem ezt bizonyítani — vannak olyan kritériumok, amelyek alapján bizonyos elemeket kisebb-nagyobb valószínűséggel a szövegező nyelvi lenyomataként értékelhetünk. Fölmerül azonban az a kérdés is, hogy a lejegyző által használt szavak, nyelvi elemek forrását vajon hol keressük: a nótárius anyanyelvjárásában-e, vagy esetleg valamiféle normatörekvés megnyilvánulásaként foghatjuk-e föl inkább ezeket.

Az oklevél-kibocsátás hivatali háttere, a kancellária és a hiteles helyek intézménye az oklevelezés bizonyos fokú egységesülését is biztosította. A magyar oklevéltan klasszikusa, SZENTPÉTERY IMRE így jellemzi e folyamatot: “Az illető kor jogi és műveltségi viszonyaival kapcsolatban itt [ti. a kancelláriában — H. I.] fejlődtek ki azok a szokások és szabályok, melyek az okleveles gyakorlat-

ban bizonyos egyformaságot teremtettek, s melyek az ugyanazon kancelláriából kikerült okleveleket egymáshoz hasonlókká, származásukat pedig felismerhetővé teszik” (1930: 5). E megjegyzés elsősorban nyilvánvalóan az oklevelek egészére, formai és tartalmi kellékeire vonatkozik, s nyelvileg legfeljebb a diplomák latin nyelvű anyagával hozható összefüggésbe.

BENKŐ LORÁND nyelvemlékeink magyar nyelvű anyagában is megfigyelhetőnek tartja ezt az egységesítő törekvést a korai ómagyar kor írásgyakorlatában: “a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárás mód, írásnormaszerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei” (1997: 175). BENKŐ Anonymus *ö-ző* sajátosságait korábban mint saját nyelvjárásának jellegzetességét mutatta be, újabban azonban inkább afelé hajlik, hogy “a geszta tárgyalt jelensége mögött — írója saját nyelviségének érvényesítési lehetőségét sem teljesen kizárva — valószínűbben olyan *t u d a t o s í r á s b e l i t ö r e k v é s* húzódik meg, amely bizonyos fokú írásnorma követését jelenti” (2003: 159).

A normatörekvések azonban nemcsak a magyar szórványok helyesírási-hangtani sajátosságaiban mutatkoznak meg, hanem véleményem szerint esetenként kitapinthatók a szóhasználat síkján is. A norma érvényesülését mutatja, hogy a magyar helynevek helyett bizonyos esetekben szinte teljes egyöntetűséggel, máskor pedig feltűnő gyakorisággal használnak latinra fordított névformákat. Valószínűleg e normatörekvést tükrözi az is, hogy — mint a fentiekben láttuk — *patak* és *bérc* szavunk különös gyakorisággal fordul elő közszoói értékben az oklevelek szövegében. Ezek az előfordulások nem annyira a helyi beszélt nyelvre utalhatnak, hanem sokkal inkább az oklevél fogalmazójának nyelvhasználatához kapcsolhatók. A *patak* és a *bérc* fogalomkörébe tartozó más szavak, amelyek nagy számban mutathatók ki a régi helynevekben (például *ág, árok, ér, fok, jó, sár, séd, víz* stb., illetve *halom, hegy, kő* stb.) a fent bemutatott szövegtípusokban közszoói használatban csak elvétve fordulnak elő. Ennek oka a *patak*-nak és a *bérc*-nek a feltehető korabeli általános jelentésében (’folyóvíz’, ’kiemelkedő térszíni forma’) éppúgy kereshető, mint az oklevélíróknak az egységre törekvő szóhasználatában.

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: *ÁNyT.* 1: 41–52.
BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Bp.
BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
BALOGH LÁSZLÓ (1970), A földrajzi nevek struktúrája: *NyK.* 72: 95–124.

- BÁRCZI GÉZA (1947), A történeti nyelvjáráskutatás: *MNy.* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 21–94.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban: *MNy.* 89: 10–19.
- BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül?: *MNy.* 91: 402–11.
- BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913.*
- DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok: *MNyTK.* 183: 282–6.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány: *NyudÉrt.* 70: 196–200.
- GYÖRKÖSY ALAJOS (1984), *Latin–magyar szótár.* Bp.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 1. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 3. Debrecen, 1999.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből: *NyudÉrt.* 70: 235–9.

- HADROVICS LÁSZLÓ (1971), A földrajzi nevek tudományos feldolgozása: *Nyr.* 95: 457–63.
- HAJDÚ MIHÁLY (1982), *A Csepel-sziget helynevei*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- K. = KÁZMÉR 1970: 129–304.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz: *NytudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez: *MNyTK.* 140: 179–85.
- KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1998), *Savaria — Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.
- KISS LAJOS (1991/1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul: *MNy.* 87: 327–30. Újraközlése: KISS LAJOS 1999: 203–7.
- KISS LAJOS (1992/1999), *Cuius regio, eius nomen?*: *Magyar Tudomány* 1992: 129–35. Újraközlése: KISS LAJOS 1999: 55–62.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KRISTÓ GYULA (1986), A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről: *NÉ.* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA főszerk. (1994), *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1979), *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai: *MNyTK.* 160: 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvmélek, szöveg-nyelvmélek: *MNy.* 24: 338–40.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055–1955: *MNy.* 51: 3–9.
- PAPP LÁSZLÓ (1961), Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből: *MNy.* 57: 183–94, 325–31.
- PERÉNYI JÓZSEF (1938), *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Bp.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., 1993.
- RMGl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp.

- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1997), A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevélkiadásra a 13. század közepéig: *Történelmi Szemle* 39: 335–44.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek*. Második, bővített kiadás. Bp.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.
- TARNAI ANDOR (1984), “A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Abauj és Bars vármegye korai ómagyar kori helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- VÁCZY PÉTER (1974), Anonymus és kora. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 13–37.